

C-393

મારો જીવનો અનુભવ.

મુદ્રા ૮-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૭૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ મ. રો. જે. લ. નો સુભવ

વિષય ઓળખાણ

મારો જેલનો અનુભવ.

લખનાર—

મહાત્મા ગાંધીજી.

પરવાનગીથી પ્રગટ કર્તા—

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

તરપ્પથી વ્યવસ્થાપક

ઈશ્વરલાલ વીમાવાળા.

ગાંડીવ-સદન, કેળાપીઠ, સુરત.

પ્રાગટ્ય—

લોકમાન્ય જયંતિ પહેલી.

એરલે

તા. ૧ લી ઓગસ્ટ ૧૯૨૧.

અષાઢ વદ ૧૨, સં. ૧૯૭૭.

આવૃત્તિ પહેલી

વિ.પા.પાઠ

અમદાવાદ

પ્રત ૨૦૦૦

ગાંધીજીના કાવ્યસંગ્રહ

૮૩૭૩

ગાંધીજી સાહિત્ય મંદિર

નું

સુચીપત્ર તો અનેક રત્નોની ખાણ છે. તે

મંગાવી જોયો તો તેમાંથી

અમૂલ્ય હીરાઓ

જડશે.

સુરત લીમડાચોકમાં આવેલા “ દેશી ચિત્ર ” પ્રેસમાં

મગનલાલ વનમાળીદાસે છાપ્યું.

લોકમાન્યને સ્મરણે
ને
ગુજરાતને ચરણે.

બે બોલ.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ફીનીક્સ ખાતે ખંડાર પડેલ “ આરો જલનો અનુભવ ” આ પ્રેરીથી બહાર પડે છે. એને માટે કારણ આપવાની શી જરૂર છે ? ઉલટું આશ્ચર્ય છે કે આજ સુધી ગુજરાતી જગત એનાથી વંચિત રહી શક્યું !

માત્ર નજરચુક તથા છાપચૂકનાજ દોષો સુધાર્યા છે. બાકી ગાંધીજીનું અમૃત અણુડહોળાયલું- જમનું તેમ- અહીં રજુ કર્યું છે.

‘ જલના અનુભવ ’ સાથે પાછળથી ‘ સત્યાગ્રહની છેલ્લી સડતનો અનુભવ ’ જોડ્યો છે. મને વિશ્વાસ છે કે ‘ જલનો અનુભવ ’ ચાખનારને તેમાં વળી ઓરજ સ્વાદ મળશે.

આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં સત્યાગ્રહાશ્રમવાળા શ્રી. છગનલાલ ખુશાલચંદ ગાંધીએ ખૂબ મદદ કરી છે. આ સ્થળે તેમનો હિપકાર ન માનું તો જરૂર નગુણો ગણાઈ. તેમજ આ પુસ્તકને ઉતાવળે-માત્ર દશ દિવસમાં-છાપી આપીને લોકમાન્યની પુણ્યતિથિ પર પ્રગટ કરવામાં સહાય કરવા માટે ભાઈશ્રી મગનલાલનો જીલ્લો મારે આ સ્થળે હિપકાર માનવો ઘટે છે.

આશા છે કે જના પ્રાગટ્યથી ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરની માંગલિક સ્થાપના થયેલી હું માનું છું, તેવા આ પુસ્તકને પ્રજા સહર્ષ વધાવી લેશે.

ઈશ્વરલાલ વીમાવાળા.

ગાંધી ગ્રંથમાળા.

ગ્રંથ	૧	મારો જીવનો અનુભવ.	૦-૮-૦
"	૨	ધર્મનીતિ અથવા નીતિધર્મ	૦-૪-૦
"	૩	અમૃતસિદ્ધ લેખોનો સંગ્રહ	૦-૪-૦
"	૪	ગાંધીજીની યાદગીરીઓ.	થોડા
"	૫	ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર.	વખતનાં
"	૬	નવું અર્થશાસ્ત્ર.	ખહાર
"	૭	આફ્રીકાનો સત્યાગ્રહ.	પડશે.

સાહિત્યના સંસિકે માટેજ

પાંડવગુપ્તનિવાસ

અથવા

પંચરાત્રમ્.

મહાકવિ ભાસના સંસ્કૃત નાટકનું ગુજરાતીમાં સમગ્રલોકી
ભાષાંતર. કૌંમલ દશ આના.

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર.

(સ્થાપના:-લોકમાન્ય જન્મતિ પહેલી.)

ઉદ્દેશો.

આ સંસ્થા,

- (૧) શુદ્ધ, શિષ્ટ અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય લખાવશે, તેમજ છપાવી બહાર પાડશે.
- (૨) એવાં ઉત્તમ સાહિત્યના, પુસ્તકો, ગ્રંથમાળાઓ તેમજ હસ્ત પત્રિકાઓ દ્વારા પ્રચાર કરશે.
- (૩) અન્ય સંસ્થાઓને સારાં પુસ્તકો મેળવી તથા લખાવી આપશે.
- (૪) લેખકો, નવલકથાકારો, વગેરેને ઉત્તેજન આપશે.
- (૫) યોગ્ય મહેનતાણું લઈ લેખકો તથા કવિઓને તેમની કૃતિ છપાવી તથા પ્રગટ કરી આપશે.
- (૬) આજકાલ સમાજમાં પ્રસરી રહેલા ગંદા, ખીલતસ અને વ્યભિચારી સાહિત્યને દૂર કરી તેને સ્થાને ઔપદાયક, રમુજી તથા દેશાભિમાની સાહિત્યને ફેલાવશે.
- (૭) હિંદી ભાષા તેમજ હિંદી સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી તે ભાષાના પુસ્તકો પ્રસારાવશે.

આ સિવાય ઉત્તમ સાહિત્યના પ્રચાર માટે અને તેટલા પ્રયત્નો કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે. લેખકો, પુસ્તકવાળાઓ, તથા પ્રકાશકો, તેમજ સર્વે સાહિત્યપ્રેમી દેશાભિમાની લાઘ્યોને અમારી સાથે પત્ર વ્યવહાર કરવા વિનંતિ છે.

વ્યવસ્થાપક:-

ગાં. સા. મં.-મુરત.

ગાંધી ગ્રંથમાળાની યોજના.

આ ગ્રંથમાળા દ્વારા મહાત્મા ગાંધીજીએ લખેલાં તેમજ તેમને લગતાં પુસ્તકો પ્રગટ થશે. ❶

- ૧ ગ્રંથમાળાના સ્થાયી ગ્રાહક થવા માટે દાખલ ફી આઠ આના છે.
- ૨ સ્થાયી ગ્રાહકોને આ ગ્રંથમાળાના પુસ્તકો પોણી કીંમતે મળશે.
- ૩ સ્થાયી ગ્રાહકોને વી. પી. ખર્ચ નહિ લાગે. તેમને પુસ્તક સાદા બુકપોસ્ટ દ્વારા મોકલવામાં આવશે. પુસ્તક મળ્યા પછી ગ્રાહકે પુસ્તકની કીંમત જટલી ટીકીટો ખીડવી.

વ્યવસ્થાપક

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર.

સુરત.

મારો

જેલનો અનુભવ.

અનુભવ પહેલો.

જે કે માત્ર થોડા દિવસજ મેં તથા બીજા હિન્દીઓએ સત્યને સાફ જોઈ ભોગવી છે, તોપણ તેમાં મળેલો અનુભવ એ બીજાઓને ઉપયોગી થઈ પડે એમ સમજીને, તથા ઘણાઓ તરફથી માગણી થઈ છે તેથી અહિં આપવા ધારું છું. જેલની મારફતે હિન્દી કેમને હજુ ઘણા હક્કો મેળવવાના રહેશે એમ પણ માન્યતા છે. તેથી જેલનાં સુખ, દુઃખ હોતું નથી ત્યાં આપણે મનથી દુઃખ ધારી લઈએ છીએ. એટલે દરેક વસ્તુને વિષે ખરી હકીકત જાણવી તેથી લાલજ છે એમ ચોખ્ખું દેખાઈ આવે છે.

તા. ૧૦મી જાનેવારીએ ખપોરના બે વખત જેલમાં નાંખવાના હુમલા થયા બાદ જેલમાં જવાનો વખત આવ્યો. મારા સાથીઓને અને મને સજા મળતાં પહેલાં પ્રિટોરિયાથી તાર આવી ગયો હતો, તેમાં ખબર હતા કે ત્યાંના પકડાયેલા હિન્દીઓને નવા કાયદાને શરણ નહિ થવાને સારું ત્રણ મહિનાની સખત મજૂરીની જેલ મળી હતી; ને તે ઉપરાંત દંડ પણ થયો હતો, અને જે દંડ ન આપે તો બીજા ત્રણ મહિનાની સજા હતી. આ વાત સાંભળીને હું પોતે ધખી રહ્યો હતો. માલ્ટ્રેટની

પાંસે તેટલા સાઈ મેં વધારેમાં વધારે સળ માંગી, પણ તે મળી નહિ.

અને અમને બધાને જે મહિનાની વગર મજૂરીની કેદ મળી. મારા સાથી મિ. પિ. કે. નાયડુ, મિ. ઇસ. એમ. પિલ્લે, મિ. કડવા, મિ. ઇસ્ટન તથા મિ. ફોર્ટન હતા. છલ્લા જે ગૃહસ્થો સ્ત્રીના છે. મને સળ થયા પછી જે ચાર મિનિટ ફોર્ટ પાછળના કેદખાનામાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ મને ચૂપકીથી એક ગાડીમાં લઈ ગયા, તે વખતે મનમાં ઘણા તરંગો આવ્યા શું મને નોખી જગ્યા આપી રાજદ્વારી કેદી તરીકે ગણશે ? શું બીજાઓથી મને નોખો પાડશે ? અથવા તો મને બેહાન-સખર્ગ છોડી બીજી જગ્યાએ લઈ જશે ? આવા વિચારો આવ્યા કરતા હતા. મારી સાથે ડીટેક્ટિવ હતો તે માફી માંગતો હતો. મેં તેને જણાવ્યું, કે તારે માફી માંગવાની જરૂર નથી. કેમકે મને કેદમાં લઈ જવો એ તારી પ્રજા છે.

કેદખાનું.

મારા તરંગો બધા નકામા હતા એમ તુરત માલમ પડ્યું જ્યાં બીજા કેદીઓને લઈ જાય છે ત્યાં મને પણ લઈ ગયા. થોડી મુદતમાં બીજા સાથીઓ પણ આવ્યા. અમે સૌ મળ્યા. પ્રથમ તો અમારું વજન કર્યું, પછી બધાં આંગળાં પડાવ્યાં, ત્યારબાદ અમને નાગા કર્યા, ત્યાર પછી અમને જલને પોશાક આપવામાં આવ્યો. પોશાકમાં કાળું પાટલૂન, ખમીસ, ખમીસની ઉપરનું પહેરણ (જેને અંગ્રેજીમાં જ'પર કહે છે) ટોપી તથા બોળ અમને આપ્યાં. અમારાં જૂનાં કપડાંને સાઈ, દરેકને નોખી

થેલી આપવામાં આવી. તેમાં તે પેઠ કંઈ. પછી અમને અમારી પોતાની કોટડીમાં લઈ જતાં પહેલાં દરેકને આઠ ચૌસ રોટીનેા દુકડો આપવામાં આવ્યો, પછી કાપરી કેદખાને લઈ ગયા.

કાફરા ને હિન્દી-એક !

ત્યાં અમારાં કપડાં ઉપર “ N ” એવી છાપ મારી એટલે કે અમે ખરાબર નેટીવની પંક્તિમાં મૂકાયા. ઘણી અગવડો ઉઠાવવા અમે સૌ તૈયાર હતા, પણ અમારી આ વલે થશે એમ માન્યું નહોતું. ગોરાઓની સાથે આપણને ન મૂકે એ સમજી શકાય એવું છે. પણ આપણને છેક કાફરાઓની સાથે રાખે એ સહન ન થઈ શકે એવું જણાયું. આવી દશા બેઠું વિચાર કર્યો કે સત્યાગ્રહની લડત જરાયે વધારે પડતી કે વખત વિચાર્યો વિનાની નથી. હિન્દીને તદ્દન નમાલા કરી મૂકવાનો ખૂની કાયદો હતો એમ વધારે સાબીત થયું.

તોપણ, અમને કાફરાઓની સાથે રાખ્યા એ ઘણે ભાગે સંતોષ પામવા જવું થયું. તેઓની હાલત, તેઓની તરફની વર્તણૂક એને તેઓના ખવાસ જણવાની આ લક્ષી તક મળી. બીજી રીતે બેતાં તેઓની સાથે મૂકવામાં હલકાઈ ગણવી એ મનને ઠીક ન લાગ્યું. છતાં સાધારણ રીતે બેતાં હિન્દીને અલગ રાખવા બેઠાં એમાં પણ શક નથી. અમારી કોટડીની પડખેજ કાફરાઓની કોટડીઓ હતી, તેમાં અને બહારના મેદાનમાં તેઓ કંકળાટ કરી મૂકતા હતા. અમે વગર મજૂરીના કેદી હતા તેથી અમારી કોટડી નોખી હતી. નહિ તો અમને તેજ કોટડીમાં પૂરી શકત. મજૂરીવાળા હિન્દીઓને કાફરાની સાથેજ પૂરવામાં આવે છે.

આ વાત હલકાઈ ભરેલી છે કે નહિ તે વિચાર અલગ રાખતાં એ બહુ બેખમભરેલી છે એટલું કહેવું તે ખસ છે. કાફરો ઘણે ભાગે જંગલી હોય છે. તેમાં વળી કેદમાં આવેલા કાફરોનું તો પૂછવું જ શું ? તેઓ તોફાની, બહુ ગંદા, અને લગભગ જનવરની સ્થિતિમાં રહેનારા છે. એકેક કોટડીમાં ૫૦ થી ૬૦ માણસ સુધી પૂરવામાં આવે છે. કાંઈ વેળા તેઓ કોટડીની અન્દર રમખાણ મચાવે છે ને માંહોમાંહિ લડે છે આવી સોખતમાં ગરીબડા હિન્દીના કેવા હાલ થાય, તે વાંચનાર સહેજે જાણી શકે છે,

ખીજા હિન્દી કેદી.

આખી જલ્લમાં અમારા સિવાય ભાગ્યેજ ત્રણ ચાર હિન્દી કેદી હતા. તેઓને કાફરોની સાથે પૂરાવું પડતું હતું, એટલું અમારા કરતાં વધારે હતું. તોપણ મેં બેયું કે તેઓ ખુશ દિલથી રહેતા હતા, અને બહાર હતા તે વખતના કરતાં તેઓની તબીયત વધારે સારી હતી. તેઓએ ઉપરી જલ્લરખી મહેરબાની મેળવી હતી. કાફરોના પ્રમાણમાં કામ કરવામાં ચંચળ અને માહિતગાર હોવાથી તેઓને જલ્લની અન્દરજ સારી મજૂરી સોંપવામાં આવી હતી. એટલે કે તેઓ સ્ટોરમાં સંચાકામ પર દૈનિક રાખવાનું તથા એવું બીજું કામ કરતા હતા, કે જે જરાયે ભારે પડતું કે મેલું નહિ લાગે. અમને પણ તેઓ બહુ મદદગાર થઈ પડ્યા હતા.

રહેઠાણ.

અમને એક કોટડી સોંપવામાં આવી, તેમાં તેર માણસને

રાખવા જોડેલા માર્ગ હતો. તે કોટડીની ઉપર “કાળા કરજદાર કેદીઓ” એમ લખ્યું હતું, એટલે ઘણે ભાગે તે કોટડીમાં દિવાની જેલ ભોગવનારા કાળા માણસોને રાખવામાં આવતા હતા એમ થયું. તે કોટડીમાં હવા તથા અજવાળાને સારું નાની સરખી બે બારીઓ હતી, તેને મજબૂત સળીયા જડયા હતા. એ વાટે જોડેલી હવા આવતી હતી તે મારા હિસાબ પ્રમાણે ખસ નહિ ગણાય. તે કોટડીની દિવાલો ટીનનાં પતરાંની હતી, તેમાં ચૂરધા ઇંચ જોડેલાં ત્રણ જગ્યાએ કાચ જોડેલાં બકેટો હતાં, જેમાંથી જેલરો અન્દર કેદીઓ શું કરે છે તે છૂપી રીતે જોઈ શકે. અમારી કોટડીની પાસેજ જ કોટડી હતી તેમાં કાફર કેદીઓ હતા, તેની નજીક કાફર, ચીના કેપબોય સાક્ષીઓ હતા, જેઓને ભાગી ન જાય તેટલા સારું કેદમાં રાખવામાં આવ્યા હતા.

અમારે બધાને સારું દિવસના હરવા કરવા સારું નાનું ફળિયું હતું, જેની આસપાસ દિવાલ હતી, ફળિયું એટલું બધું નાનું હતું કે તેમાં દિવસના હરવું કરવું એ બહુ મુશ્કેલી જેવું થઈ પડ્યું હતું. તે લત્તાના કેદીઓથી તે ફળિયાની બહાર રબ વિના નીકળી શકાયજ નહિ એવો નિયમ હતો. ગુસ્સા કરવાનું તથા પાચખાના વિગેરેની સમવડ એ પણ તે ફળિયામાં આવી જતી હતી. ગુસ્સા કરવાને સારું પથરની બે મોટી કુંડીઓ હતી; અને વરસાદની જેમ નહાવાની બે ઝારી વાળી નળીઓ હતી. જાનજને સારું પણ બકીટ હતી. એબ ઢાંકીને છૂપી રીતે નાહી ધોઈ શકાય અથવા તો જાનજ જઈ શકાય એવી સમવડ ન હતી. જેલના ધારામાં પણ એવું હતું કે કેદીઓ અજા

રહી શકે તેવી રીતે જાળવણી ગોઠવણ ન હોવી જોઈએ. તેથી ઘણી વેળા બે ત્રણ કેદીઓને એક હાલમાં બેસીને જાળવે જવું પડતું હતું. ગુસ્સા કરવાની સ્થિતિ તેવીજ હતી. પેશાબની બાકીટ પણ ખુલ્લી જગ્યામાં હતી, આ બધું પ્રથમ આપણને અણગમો ઉપજાવનારું લાગે. કેટલાકને તો તેથી ઘણુંજ દરદ થાય તોપણ હંડો વિચાર કરતાં એમ જોઈ શકાય છે કે જલખાનામાં આવી વસ્તુઓ ખાનગી રીતે ન બની શકે, અને જાહેર રીતે કરતાં ખસૂસ એખ નથી તેથી ધીરજ રાખી એ ટેવ પાડવાની જરૂર છે, અને તેવી જાહેરાતથી ગભરાવાનું કે કંટાળવાનું નથી.

કોટડીની અન્દર સૂવાને સારું લાકડાનાં ત્રણ ઇંચના પાયા વાળાં પાટિયાંની પથારી હતી. જણુદીઠ બે કામળી અને નાનો સરખો તકિયો, તથા પાથરવા માટે વિંટી શકાય એવડી કાથાની સાદડી એટલાં હતાં. કોઈ વખત ત્રણ કામળી મળી શકતી હતી, પણ તે માત્ર મહેરબાની દાખલ. આવી કઠણ પથારી કેટલાક ગભરાતા જોવામાં આવતા હતા. સાધારણ રીતે જોઈને પોચી પથારીમાં સૂવાની ટેવ હોય છે, તેને આવી કઠણ પથારી મુશ્કેલ લાગે. વૈદક શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કઠણ પથારી એ વધારે સારી ગણાય છે. એટલે જો આપણે ઘેર પણ કઠણ પથારી વાપરવાના રિવાજ રાખ્યો હોય તો જલની પથારીનું દુઃખ જણાય નહિ. કોટડીમાં હંમેશા એક બાકીટ પાણી, તથા રાતના પેશાબ કરવા સાર એક બીજી બાકીટ થાળમાં મૂકવામાં આવતી હતી. કેમકે રાતના કોઈપણ કેદીથી કોટડીની બહાર નીકળી શકાય નહિ. દરેક જણને જમ જોઈએ તેમ થોડોક સાબુ, એક ખાદીનો ટુવાલ

તથા લાકડાનો ચમચો પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

મુકદ્દમ.

જેલખાનાની સફાઈ ઘણીજ સરસ ગણી શકાય. હંમેશાં કેટડીની ભોંય જંતુનાશક માણી વડે સાફ કરવામાં આવતી હતી. તેની ઠેરને દરરોજ ચૂનો લગાડવામાં આવતો હતો, તેથી કેટડી હંમેશા નવી જેવી રહેતી. ગુસ્લખાનું તથા પાયખાનું તે પણ સાબૂંથી અને જંતુનાશક રાણીથી હંમેશા સાફ રાખવામાં આવતાં હતાં. સપ્રાઇ ખાખત મને પોતાને શોખ છે એમ માનું છું. તેથી જ્યારે છેવટના ભાગમાં આપણા ઘણા માણસો આવ્યા ત્યારે જંતુનાશક પાણીથી પાયખાનાં હું પોતેજ સાફ રાખતો. પાયખાનાં ઉપાડી જવાનું કામ કરવા હંમેશાં નવ વાગે કેટલાક ચીના કેદીઓ આવતા. ત્યારબાદ દિવસના સપ્રાઇ રાખવી હોય તો હાથોહાથ કામ કરી લેવું પડે છે. પથારીનાં પત્રટિયાં હંમેશાં રેતી અને પાણી વતી ધોવામાં આવતાં હતાં. અગવડ ભરેલું માત્ર એજ જેવામાં આવતું કે તકિયા અને કામળી સેંકડો કેદીઓમાં વખતો વખત ખદલાઇ જવાનો સંભવ હતો; બેકે કામળીઓ હંમેશાં તડકે મૂકવી બેઠાં, છતાં તે નિયમ ભાગ્યેજ જાળવવામાં આવતો હતો. જેલનું ફળિયું હંમેશાં બે વખત સાફ કરવામાં આવતું હતું.

કેટલાક નિયમો.

જેલના કેટલાક નિયમો સૌને જાણવા જેવા છે. સાંજના પાંચ વાગે કેદીઓને પૂરી દેવામાં આવતા હતા. રાતના આઠ વાગ્યા બાદ સૌને ઉંઘી જવાની ફરજ છે, એટલે બે ઉંઘ ન આવે

તોપણ પડયા રહેવું જોઈએ. આઠ વાગ્યા પછી માંહોમાંહે વાત-
 કરવી એ કેદના ધારાનો ભંગ ગણવામાં આવે છે. કાફર કેદીઓ
 આ ધારો ખરાબર સાચવતા નથી, તેથી રાતના પેહેરેગારો
 તેઓને ચૂપ રાખવાને સાર “ કુલા કુલા ” કહી દિવાલો ઉપર
 લાકડીઓ ઢાક્યા કરે છે. કોઇપણ કેદીને ખીડી પીવાની સખત
 મનાઇ હોય છે. આ નિયમ ધણી સાવચેતીથી જળવાવવામાં
 આવે છે. પણ હું જોતો હતો કે ખીડીના ખંધાણી કેદી તે
 નિયમનો ભંગ ધૂપી રીતે કરતા હતા. સવારના સાડા પાંચ વાગે
 ઉઠવાનો ઘંટ વાગે છે, તે વખતે દરેક કેદીએ ઉઠી હાથ મ્હોં
 ધોઈ નાખવાં જોઈએ, તથા પોતાની પથારી સંકેલવી જોઈએ.
 સવારના છ વાગે કોટડીને દરવાજો ખોલવામાં આવે છે, જે
 વેળા દરેક કેદી પોતાની સંકેલેલી પથારી પાસે અદખસર ઉભેલા
 હોવો જોઈએ. રખેવાળ આવીને દરેક કેદીને ગણી જાય છે, તેજ
 પ્રમાણે કોટડી ખંધ કરતી વખતે દરેક કેદીને પોતાની પથારી
 પાસે ઉભા રહેવાનો ધારો છે. કેદખાના સિવાયની કોઇ વસ્તુ
 કેદીની પાસે નહિ હોવી જોઈએ. કપડાં સિવાયની જે કાંઈ
 વસ્તુ હોય તે ગવર્નરની પરવાનગી વિના રાખવાની મનાઇ છે.
 દરેક કેદીના પહેરણ ઉપર એક ખટ્ટન ઉપર ટાંકેલી કોથળી હોય
 છે, તેમાં કેદીની ટિકીટની ઉપર તેનો નંબર તેની સજા, તેનું
 નામ વિગેરે નોંધેલાં હોય છે. દિવસના સાધારણ નિયમ પ્રમાણે
 કોટડીમાં રહેવાની ખંધી હોય છે. મજૂરીવાળા કેદી તો કામ પર
 હોય એટલે રહીજ ન શકે, પણ વગરમજૂરીના કેદી પણ
 કોટડીમાં રહી શકતા નથી, તેઓને ફળિયામાં રહેવું જોઈએ છીએ.

અમારી સગવડ સાથે ગવર્નરે એક ટેબલ તથા બે ખાંડડા કોટડીમાં મૂકવાની પરવાનગી આપી હતી અને તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં હતાં.

દરેક કેદીના વાળ તથા મૂછ બે બે મહિનાના સળદાર હોય તો કાપવાનો ધારો છે. આ ધારો હિન્દીની સામે જોરથી લાગૂ પાડવામાં આવતો નથી. બે કોષ આનાકાની કરે તો તેની મૂછ રહેવા દે છે. આ વિષે મને હસવા લાયક અનુભવ થયો. હું પોતે જાણતો હતો કે કેદીઓના વાળ કાપવામાં આવે છે. વળી એમ પણ ખબર હતી કે વાળ કાપવાનો તથા મૂછ કાપવાનો નિયમ તો કેદીઓના સુખને સાથે છે, નહિ કે તેઓને હલકા પાડવાને ખાતર. હું પોતે માનું છું કે આ નિયમ બહુ જરૂરનો છે. કેદની અંદર વાળ સાફ કરવાનો દાંતીઓ વિગેરે સાધન હોતાં નથી. વાળ બે સાફ ન રખાય તો ગુમડાં વિગેરે થવાનો ઘણો સંભવ છે. વળી ગરમી હોય તો વાળ અસહ્ય થઈ પડે છે. કેદીઓને અરીસો વાપરવા મળતો નથી, તેથી મૂછ ગંદી રહેવાનો સંભવ છે. ખાતી વખતે રમાલ તો હોય નહિ. છાકડાનો ચમચો ખાવામાં અગવડ ઉપજાવે છે. લાંબી મૂછ હોય તો ખોરાક મૂછને વળગે છે. વળી કેદીઓનો બધો અનુભવ લેવાનો મારો વિચાર હતો, તેથી મુખી દારોગા પાસે મારા વાળ તથા મૂછ કાપવાની મેં માંગણી કીધી. તેણે કહ્યું, “ગવર્નરની સખત મનાઈ છે” મેં કહ્યું, “હું જાણું છું, કે ગવર્નર મને ફરજ પાડવા નથી માંગતા, પણ હું મારા વાળ અને મૂછ અશ્વયાત કાપાવવા ઇચ્છું છું.” તેણે ગવર્નરની પાસે અરજી

કરવા સૂચના કીધી. બીજા દહાડે ગવર્નરની પરવાનગી મળી. પણ તેણે કહ્યું, હવે તો બે મહિનામાંથી બે દિવસ તમારા ગયા એટલે તમારા વાળ ને મૂછ કાપવાનો મને હક નથી. મેં કહ્યું, 'તે વાત હું જાણું છું', પણ મારી સુખાકારીને ખાતર અને મારી મરજીથી હું કાપવા માંગું છું, છતાં તેણે હસીને આનાકાની કરી. પાછળથી મને માલુમ પડ્યું, કે ગવર્નરને કંઈક શક અને લય હતા. મારી આ માંગણીમાં કંઈ ભેદ તો ના હોય? પાછળથી ગવર્નરની ઉપર ઢોળીને જલ્લની બહાર નીકળી પરાણે વાળ મૂછ કપાવાનું તોફાન તો ન કરે? એમ તેને લાગ્યું. મેં તો મારી માંગણી હમ્મેશાં ચાલુ રાખી, મરજીથી કાપવા માંગુ છું એવું લખિતવાર આપવાનું પણ કહ્યું, ગવર્નરનો શક દૂર થયો, અને છેવટે મને ઘોડાકાતર આપવાનો હુકમ મુખી દારોગાને કર્યો. મારી સાથેના કેદી મિ. પિ. કે. નાયડુને હજમના કામની પૂરી વાકેફગારી હતી. મને પોતાને પણ થોડું ઘણું આવડે છે. મેં વાળ મૂછ કાપ્યા તે બેઘ તથા તેનું કારણ સમજીને બીજાઓએ પણ તેમ કર્યું. કેટલાકે માત્ર વાળજ કપાવ્યા. મિ. નાયડુ તથા હું મળીને હમ્મેશાં બે કલાક હિન્દી કેદીઓના વાળ કાપવામાં ગાળતા હતા. હું માનું છું કે આથી સુખાકારી અને સશ્વરૂપ વધ્યાં હતાં. તેથી કેદીઓનો દેખાવ સુઘડ લાગતો હતો. જલ્લમાં અસ્તરો વાપરવાની સખત મનાઈ છે, માત્ર ઘોડાકાતરજ વાપરવામાં આવે છે.

તપાસ.

કેદીઓની તપાસ જુદા જુદા અમલદારો કરવા આવે ત્યારે

દરેક ઢેદીએ હારખંધ થઈ જવું જોઈએ. અમલદાર આવે ત્યારે
 ટોપી ઉતારી સલામ કરવી જોઈએ. બધા ઢેદીને અંગ્રેજી ટોપી
 હતી, એટલે તે ઉતારવામાં કશી બાધ ન હતી, અને ઉતારવી
 જોઈએ એ કાયદેસર હતું, એટલું જ નહિ પણ મુનાસબ હતું.
 આમ હારખંધ થઈ જવાનો હુકમ, જ્યારે કોઈ અમલદાર આવે
 ત્યારે “ ફાલધન ” એ શબ્દ વાપરીને આપવામાં આવતો હતો.
 એટલે “ ફાલધન ” એ શબ્દ અમારો ખોરાક થઈ રહ્યો હતો.
 તેને અર્ધ માત્ર એ છે કે હારખંધ થઈ ક્યાનપૂર્વક ઉભા રહો.
 આમ દિવસના હમ્મેશાં ચાર પાંચ વખત થતું. તેમાંનો એક
 અમલદાર જે મદદનીશ મુખી દારોગો કહેવાતો હતો, તે જરા
 અક્કડ હતો તેથી તેનું નામ હિન્દી ઢેદીઓએ “ જનરલ સ્મટ્સ ”
 પાડ્યું હતું. તે સવારમાં ઘણી વખત વહેલો આવતો, અને પાછો
 સંજના પણ આવી જાય. સાડા નવ વાગે ડાકટર આવતો તે ખુલ્લો
 અને માયાળુ જણાતો હતો. હમ્મેશાં ચિવ્વટથી ખબર પૂછતો. જલ્દના
 ધારા પ્રમાણે દરેક ઢેદીએ પહેલે દહાડે જાહેર નાગા થઈ ડાકટર-
 રને પોતાનું શરીર બતાવવું જોઈએ, પણ ડાકટરે અમારા સંખ-
 ધમાં એ ધારો લાગુ ન પાડ્યો, અને જ્યારે ઘણા હિન્દી ઢેદી
 થયા ત્યારે તેણે કહ્યું કે જે કોઈને ખસ વિગેરેનું દરદ હોય તો
 અમારે જાહેર કરવું કે જેથી ડાકટર તેવા માણસને એકાંતમાં
 લઈ જઈ તપાસશે. સાડા દશ કે અગિયાર વાગે ગવર્નર તથા
 મુખી દારોગો આવતા. ગવર્નર ખુલ્લો દઈ, ન્યાયી અને શાંત
 સ્વભાવનો માણસ જેવામાં આવ્યો. તેના હમ્મેશાં એકજ સવાલ
 હતો. તમે બધા સારા તો છો ? તમારે કંઈ વસ્તુ જોઈએ છે ?

તમારે કંઈ રાવ ખાવાની છે ? જ્યારે જ્યારે કંઈ માંગણી કે રાવ કરવામાં આવતી, ત્યારે તે ન્યાયન દધ સાંભળતો અને ખની શકે તે માંગણી કબૂલ કરતો, અને રાવ ખાધી હોય તો તેનો ફરજો કરતો. કેટલીક રાવ અને માંગણીઓનું આગળ ઉપર વિવેચન કરીશ. ડેપુટી ગવર્નર પણ કોઈ કોઈ વેળા આવતો. તે પણ ભલો હતો, પણ સર્વથી ભલો સુશીલ અને લાગણીવાળો તો અમારો ખાસ ઉપરી જે “ મુખ્સ દારોગો ” કહેવાતો હતો તે હતો. તે પોતે ખડુ ધાર્મિક હતો, અને એની વર્તણૂક માત્ર અમારી તરફ સરસ અને સહય હતી, એટલુંજ નહિ, પણ દરેક, કેદી છૂટે મોઢે તેના ગુણ ગાતો હતો. કેદીઓના હક જે કાંઈ હોય તે પૂરા જાળવવામાં તેને ખત હતી. કેદીઓમાં નજીવો ગુન્હો જેવામાં આવે તો તે દરગૂજર કરતો. અમે ખધા ખંડે જોતાં બિનગુન્હેગાર હતા એમ સમજી અને જાણીને તે વિશેષ માયા રાખતો હતો. પોતાની લાગણી ખતાવવા ઘણી વખત અમારી પાસે આવી વાતચિત પણ કરતો.

કેદીઓમાં વધારો.

હું ઠહી ગયો છું કે પહેલા સત્યાગ્રહી કેદી અમે માત્ર પાંચ હતા. તા. ૧૪ મી જાનેવારી ને મંગળવારે મી. યાંબી નાયક, જે ચીફ પિકેટ હતા તે અને આઇનિઝ એસોસિએશનના પ્રમુખ મિ. કવીન આવ્યા. તેમને જોઈ ખધા ખડુ રાજ થયા. તા. ૧૮ મી જાનેવારીએ ૧૪ માણસ ખીજ આવ્યા. તેમાં સમુદરખાન હતા. તેની બે માસની જલ હતી. ખાકીના ૧૩ માં મદ્રાસી કાનમીઆ તથા ગુજરાતી હિન્દુઓ હતા. તેઓ ખધા

વગર લાઇસેન્સથી ફેરીનો ધંધો : કરવાને સારું પકડાયા હતા, અને તેઓનો જે પાઉંડ દંડ થયો હતો. જે જે પાઉંડ ન આપે તો ૧૪ દિવસની જેલ હતી. તેઓ હિન્મતપૂર્વક દંડ ન આપતાં જેલમાં આવી હતા. તા. ૨૧ મી જાનેવારી ને મંગળવારે ૭૬ માણસ બીજા આવ્યા. તેમાં જે મહિનાની જેલવાળા નવાબખાન હતા. બાકી બધા '૨ પાઉંડ અથવા ચૌદ દિવસની જેલ'વાળા હતા. આમાંના ઘણાજીરા ગુજરાતી હિન્દુ હતા. કોઇ કાનમીઆ અને જોઇ મદ્રાસી હતા. તા. ૨૨ મી જાનેવારી ને બુધવારે ૩૫ માણસો બીજા આવ્યા. તા. ૨૩ મીએ ૩ આવ્યા. ૨૪ મી એ. ન આવ્યો. ૨૫ મીએ ૨, ૨૮ મીએ ૬ અને તેજ દિવસે સાંજના બીજા ૪ આવ્યા. એટલે ૨૯ મી જાનેવારી સુધીમાં બધા મળી ૧૫૫ સત્યાગ્રહી કેદી થયા. ગુરુવારે એટલે ૩૦ મી એ મને પ્રિટોરિયા લઇ ગયા હતા. પણ મને માલમ છે કે તે દહાડે પણ ૫ અથવા ૬ બીજા કેદી ગયા હતા.

ખોરાક.

ખોરાકનો સવાલ ઘણા માણસોને ઘણી સ્થિતિએ વિચારવા લૂવો હોય છે. પણ કેદીઓને તે સવાલ ઘણાજ વધારે વિચારવાનો રહે છે. તેઓનો ઘણો આધાર સારા ખોરાક ઉપર રહે છે. ખોરાક સંબંધમાં એવો ધારો છે કે જેલમાં જ મળે તેજ લેવાય, તથા બીજી જગ્યાએથી નજ લેવાય. સોલજરોને જ ખોરાક મળે તે લેવો પડે છે, પણ સોલજર અને કેદીમાં ઘણો ફરક છે. સોલજરને બીજા ખોરાક તેના બાઈબંધો મોકલી શકે છે, અને તે લે છે. કેદીને તો બીજા ખોરાક લેવાની બંધી છે.

શીટીની સાથે આ અથવા ઘી કે ખીણ કંઈ વસ્તુની જરૂર છે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “એ તો, તમે સ્વાદ કરવા માંગો છો. જલમાં તે ન હોય.”

હવે આપણે જલનો ખોરાક વિચારીએ. જલના ધારા મુજબ પહેલે અઠવાડીએ નીચે મુજબ ખોરાક હિન્દીને મળે છે:-

સવારના ૧૨ ઐંસ મકાઈના આટાનું પૂપ, શકર કે ઘી વિના. બપોરે ચાર ઐંસ ચાવલ, ને એક ઐંસ ઘી.

સાંજના ચાર દિવસ ખાર ઐંસ મકાઈના આટાનું પૂપ, ત્રણ દિવસ ખાર ઐંસ ખાંદલા ખીનીસ. (વાલ) અને નિમક.

આ ખોરાક તે કાફરાઓને અપાય છે તેની ઉપરથીજ ઘડેલો છે, ફરક માત્ર એ છે કે કાફરાઓને કચરેલી મકાઈ તથા ચરખી સાંજે આપવામાં આવે છે તેને ખદલે હિન્દીને ચાવલ મળે છે.

ખીજે અઠવાડીએ અને ત્યાર પછી હંમેશને સાડ મકાઈના આટાની સાથે બે દિવસ ખીણ તરકારી જવી કે કાબેજ તથા કોળું વિગેરે આપવામાં આવે છે. જ્યો ગોસ્ત ખાય તેને ખીજે અઠવાડીએથી આતવારને દહાડે તરકારીની સાથે ગોસ્ત પણ આપવામાં આવે છે, જે કેદીઓ પહેલા પહોંચ્યા હતા તેઓએ વિચાર કર્યો હતો, કે સરકારની પાસેથી કંઈ મહેરબાની નહિ માંગવી, અને જો ખોરાક આપે ને ખપે તેવો હોય તેથી ચલાવી લેવું. હકીકતે જોતાં ઉપરનો ખોરાક હિન્દીને સાડ ખરાબર નહિ કહેવાય. વૈદકના નિયમ પ્રમાણે ઉપરના ખોરાકમાં પોષણ પૂરતું થઈ શકે છે. કાફરાનો તો મકાઈ એ હંમેશનો ખોરાક છે, ખોરાકની અગવડ એ કેદની એક મોટી નિશાની છે. વાતચિતમાં

પણ બેઠેશું, તો જલના સત્તાવાળા કહેશે કે કેદમાં સ્વાદ તો હોયજ નહિ. સ્વાદની વસ્તુ કેદમાં નહિ આપીએ. જ્યારે જલના ડાકટરની સાથે મારે વાતચિત થઈ ત્યારે “તેને મેં કહ્યું” કે એટલે તેઓને ઉપરનો ખેત્રાક ઘણોજ માફક આવે છે, અને તેથી તેઓ કેદમાં આવી પુષ્ટ અને છે. પણ હિન્દીને તો આવલ સિવાય કંઈજ વસ્તુ માફકસર ન ગણાય. મકાઈનો આટો ભાગ્યેજ હિન્દી ખાય છે. એકલા ખીનીસ ખાવાની ટેવ આપણને હોતી નથી અને ભાજપાલો જમ તે લોકો પકાવે તેમ ખાવાનું હિન્દીને પસંદ નહિજ પડે. તેઓ ભાજપાલો સાફ નથી કરતા, ને તેમાં મસાલો પણ નથી નાંખતા. વળી જે શાક કાફરાઓને સારું અને છે તે ગોરાઓને સારું અનેલા શાકની છાલ અથવા છોડાં ઘણે ભાગે હોય છે. મસાલામાં નિમક સિવાય ખીજું કંઈજ નથી આપવામાં આવતું. ચીનીનું તો નામજ ન” હોય. એટલે ખોરાકની વાત બધાને અઘરી લાગી. છતાં અમે નિશ્ચય કર્યો, કે સત્યાગ્રહી તે જલવાળાની પાસે કરગરવા નહિ જાય તેમ તેઓની મહેરબાની પણ નહિ માંગે. તેથી અમે ઉપરના ખોરાકથી સંતોષ માન્યો.

● જવનરે અમને પૂછપરછ કરેલી તેના જવાબમાં તેને કહ્યું કે “ખોરાક ખરાબર નથી. પણ સરકારની પાસેથી અમે કંઈ મહેરબાની નથી માગતા. જે સરકારનેજ સૂઝે ને ફેરફાર કરે તો ઠીકજ છે. નહિ તો અમે જે ધારાસર ખોરાક મળે છે તેજ લઇશું.”

આવી અટક લાંબી મુદત નહિ ટકી. ખીજા માણસો જ્યારે આન્યા ત્યારે અમે બધાએ વિચાર કર્યો કે ખીજાઓને ખોરાકનું

દુઃખમાં સાથી કરવા તે ઠીક નહિ કહેવાય. તેઓ જલમાં આળ્યા તેજ ખસ ગણાય, અને તેઓને ખાતર સરકારની પાસેથી જુદી માંગણી કરતી એ ખરોખર છે. એવા વિચારથી ગવર્નરની આગળ તે ખાખતની વાતચિત કરવાનું શરૂ કરી દીધું. ગવર્નરને કહ્યું કે જો કે અમે ગમે તે ખોરાક લઇશું, તોપણ અમારી પાકીના તેમ કરી નહિ શકે. ગવર્નરે તે ખાખત વિચાર કર્યો ને જવાબ આપ્યો કે “ માત્ર ધર્મને ખાતર નોખી રસોઇ કરવી હોય તો તે કરવાની રજા મળી શકશે. પણ ખોરાક તો જ અપાય છે તેજ મળશે, ખીજે ખોરાક આપવો તે મારા હાથમાં નથી. ”

દરમિયાન ઉપર પ્રમાણે ચાદ ખીજ હિન્દી આવી પહોંચ્યા તેઓમાંના કેટલાક તો પૂપુ લેવાની ચોખ્ખી ના પાડીને ભૂખ વેઠવા લાગ્યા. તેથી હું જલના ધારા વાંચી ગયો અને તેમાં મેં જોયું કે આવી ખાખતની અરજી ડિરેક્ટર ઓફ પ્રિઝન (જલ ખાતાના વડા) ને થઇ શકે, તેથી ગવર્નરની પાસે અરજી કરવાની પરવાનગી માંગીને નીચે પ્રમાણે અરજી મોકલી.

“ અમે નીચે સહી કરનાર કેદીઓ અરજી કરીએ છીએ કે અરજદાર ખધા એશિયાટીક છે અને કુલ એકવીસ કેદી છે, તેમાંના અઢાર હિન્દી છે અને ખાકીના ચીના છે.

અઢાર હિન્દીને પોતાના ખોરાકને સાડાં સવારે પૂપુ મળે છે. ખાકીનાને ખોરાકમાં ચાવલ તથા ઘી મળે છે. અને ત્રણ વખત ખીનીસ તથા ચાર વખત પૂપુ મળે છે. શનિવારને દહાડે ખેટ્ટા, અને રવિવારે લીલોતરી આપવામાં આળ્યા હતાં. ધર્મના

કારણને લીધે અમે કોઈ ગોસ્ત ખાઈ શકતા નથી. કેટલાકને ખિંદકુલ ગોસ્ત ખાવાની ખંધી છે. અને કેટલાક હલાલ ગોસ્ત નહિ હોવાથી ખાઈ શકતા નથી.

ચીનાઓને આવલને ખદલે મકાઈ મળે છે. ખંધા અરજ-દારને ઘણું ભાગે યૂરોપિયનોના ખોરાક ખાવાની ટેવ છે; અને તેઓ રોટી તથા આટાની ખીચ વસ્તુ ખાય છે.

અમારામાંના કોઈને પૂખૂ ખાવાની ખિંદકુલ ટેવ નથી, તેથી કેટલાકને અજીરણ થઈ આવ્યું છે.

અમારામાંના સાત જણે તો ખિંદકુલ સવારનો ખોરાક લીધેજ નથી. માત્ર કોઈ વખત કેટલાક ચીની કેદીને રોટી મળતી હતી, તેમાંથી તેઓએ દયા ખાઈ એક એ ટુકડો આપેલા તે ખાધેલા હતા. આ હકીકત અમે ગવર્નરની આગળ રજૂ કરી ત્યારે ગવર્નરે જણાવ્યું કે તમે ચીનાઓની પાસેથી રોટી લીધી તે ગુનહો કર્યો કહેવાય.

અમારી સમજ પ્રમાણે ઉપરનો ખોરાક એ તદ્દન અણ-ઘટતો છે.

તેથી અમે અરજ કરીએ છીએ કે યૂરોપિયન ધારા પ્રમાણે પૂખૂ છોડીને અમને ખોરાક મળવો જોઈએ; કે જથી કરીને અમારો નિભાવ થઈ શકે. જો ખોરાક અમને મળે તે ખોરાક અમને પડેલી ટેવ અને અમારા રીતરિવાજને અનુસરતો હોય જોઈએ.

આ કામ ઘણું ઉતાવળનું છે, તેથી અરજદારો અરજ ગુજારે છે કે, જવાબ અમને તારથી મળવો જોઈએ."

ઉપર પ્રમાણે અરજીમાં અમે એકવીસ માણસે સહી કરેલી. સહી થયા બાદ અરજી જતી હતી તેવામાં ખીજા ૭૬ હિન્દી આવ્યા. તેઓને પણ પૂપૂ તરફ તિરસ્કાર હતો, તેથી અરજીની નીચે એક ક્ષમ નાંખી કે ૭૬ માણસો આવ્યા છે, અને તેઓને પણ ઉપરની હરકત નડે છે, તેથી તુરત બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. આ અરજી તારથી મોકલવા મેં ગવર્નરને વિનંતિ કરી, તેથી તેણે ટેલિફોનથી ડિરેક્ટરની પરવાનગી માંગીને તુરત પૂપૂને બદલે ચાર ઐસ રોટીનો હુકમ કર્યો. લોકો બધા બહુ રાજ થયા. એટલે સવારના ૨૨ મી તારીખથી અમને ચાર ઐસ રોટી મળતી, અને સાંજના પણ પૂપૂને દહાડે રોટી મળતી. સાંજના આઠ ઐસ એટલે અરધી રોટીનો હુકમ હતો. આ બંદોબસ્ત માત્ર ખીજે હુકમ થતાં સુધીને સારું જ હતો. ગવર્નરે આ સવાલને સારું કમિટી ખેંચાડી હતી. અને છેવટે આટો, ઘી, ચાવલ, તથા દાળ, એમ આપવાની વાત ચાલી રહી હતી. તેવામાં અમારો છૂટકારો થયો એટલે વિશેષ કંઈ થયું નહિ.

પ્રથમ જ્યારે અમે આઠજ જણ હતા ત્યારે અમે કોઈ રાંધતા નહિ. ચાવલ ઠીક નહિ બનતા; ને જ્યારે લીલાતરીની વારી આવી ત્યારે લીલાતરી ઘણીજ ખરાબ રંધાતી. તેથી અમે રાંધવાની પણ પરવાનગી મેળવી. પહેલે દહાડે મિ. કડવા રસોઈ કરવા જતા. ત્યારબાદ મિ. થંખી નાયડુ તથા મિ. જીવણ ખે રસોઈ કરવા જતા. તેઓએ છેલ્લા દહાડાઓમાં રોજ દોઢસો માણસ જટલાની રસોઈ કરેલી. રસોઈ કરવા એક વખત જવું પડતું. અઠવાડીઆમાં બે વખત લીલાતરીની વારી આવતી.

ત્યારે રોજ બે વખત જવું પડતું. મિ. થંબી નાયડુની મહેનત ઘણી સરસ હતી. બધાઓને વહેંચી આપવાનું કામ મારા હાથમાં હતું.

ઉપરની અરજીમાં વાંચનાર બેઠ શકશે કે ઢખ એવી આપી છે કે ખાસ અમારેજ જૂદો ખોરાક બેઠએ છીએ એમ નથી. પણ હિન્દી માત્રને સાફ ફેરફાર થવો જોઈએ. ગવર્નરની સાથે વાત પણ એવાજ પ્રકારની થતી હતી. અને ગવર્નરે કબૂલ કરેલું. હજુ ઉમેદ રાખી શકાય છે કે જલમાં હિન્દી કેદીના ખોરાકને સુધારો થઈ શકશે.

વળી ચીનાઓ ત્રણનેજ અમારાથી જૂદો ખોરાક આવલને ખૂદલે મળતો તેથી કચવાટ રહેતો. ચીનાઓને અમારાથી નોખા તથા હલકા ગણ્યા એમ આભાસ આવતો હતો, તેથી તેઓની વતી મેં ગવર્નરને તથા મિ. પ્લેફોર્ડને અરજી કરેલી અને છેવટે હુકમ મળ્યો કે ચીનાઓને હિન્દીના જવોજ ખોરાક આપવો.

ખોરાક વિષે વિચાર કરતાં યૂરોપિયનોને શું મળે છે તેની સરખામણી કરવા જવું છે. તેઓને સવારે નાસ્તામાં પૂપ્પ તથા રોટી આઠ ઔંસ મળે છે. ખાણમાં પણ હમ્મેશા રોટીને સૂપ, અથવા રોટીને ગોસ્ત તથા પટેટા અથવા લીલોતરી. તથા સાંજે હમ્મેશા રોટી તથા પૂપ્પ. એટલે યૂરોપિયનને રોટી ત્રણ વખત મળે તેથી પૂપ્પ હોય યા ન હોય તેની દરકાર ન રહી. વળી ગોસ્ત અથવા સૂપ હમ્મેશા મળે એટલે તે પણ તેને વધારામાં થયું. આ સિવાય ઘણી વેળા તેઓને ચા અથવા કેકો પણ મળે છે. આ બેતાં કાપરાઓને પોતાને રચતો, અને યૂરોપિયનને

તેઓને ક્યોતો ખોરાક મળ્યો. હિન્દી ખાપડા અધર લટક્યા. તેઓને પોતાનો ખોરાક નહિ. યુરોપિયનનો ખોરાક અપાય તો ખોરા લગવાય. હિન્દીનો પોતાનો ખોરાક શું છે તેનો વિચાર શા સાઈ કરે ? એટલે તેઓને કાકરાઓની હારમાં મૂકાઈ રીખાવુંજ રહ્યું.

આનું અંધર આજલગી નહી રહ્યું છે, તેમાં આપણા સત્યાગ્રહની હું ખામી ગણું છું. એક રકમના હિન્દી કેદી-તે ચોરીથી ખીજે જોઈતા ખોરાક મંગાવીને ખાય, એટલે તેને ખોરાક ખાખત ઇજ ભોગવવી પડે નહિ. ખીજી રકમના હિન્દી કેદી-તે જ ખોરાક મળે તે ખાઈ શકે, અને પોતાની ઉપર પડેલાં દુઃખની કહાણી કહેતાં શરમાય, અથવા તો ખીજને સાઈ કંઈ ચિંતા ન રાખે, તેથી બહારના અંધારામાં રહે. જે આપણે સત્યને વળગી રહીએ અને જ્યાં અન્યાય થાય ત્યાં ઉઠી રહીએ તો આત્મ ઇલાકી પડેજ નહિ. આમ સ્વાર્થ છોડી પરમાર્થ ઉપર નજર રહે તો દરદના ઇલાજે તુરત મળી રહે છે.

પણ જેમ આવી જાતની ઇલાજ કરવાની જરૂર છે, તેમ ખીજે વિચાર કરવાનીએ જરૂર છે. કેદી હોઇને કેટલાંક સંકટ સહન કરવા ઘટે છે. જે કંઈ ઇજ ન હોય, તો કેદી શાના ? જોયો પોતાના મનને મારી શકે છે તેઓ ઇજમાંજ સુખ માની જલમાં લહેર કરી શકે છે. છતાં ઇજ છે તે વાત તેઓ ભૂલતા નથી. તેઓએ ખીજને ખાતર ભૂલવું પણ ન જોઈએ. વળી આપણે આપણા બધા રિવાજે એવી હઠથી પકડી રાખીએ છીએ કે તેમાં કંઈ ફેરફાર થવાની જરૂર છે. “દેશ

તેવા વેશ " એ કહેવત જગજહેર છે. આપણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહી અહિંનો સારો ખોરાક હોય તેની ટેવ પાડવી જોઈએ. પૂપૂ એ ઘઉંની જેમ સારો સાદો અને સોધો ખોરાક છે. તેમાં સ્વાદ નથી એમ પણ નહિ કહેવાય. કેટલીક વેળાં ઘઉંથી પૂપૂ ચઢી જાય છે. વળી મારા વિચાર પ્રમાણે તો જ દેશમાં આપણે રહેતા હોઈએ તે દેશના માનને ખાતર તેની જમીનમાં પેદા થતો હોય તે ખોરાક, જે ખરાબ ન હોય તો, લેવો ઘટે છે. ઘણા ગોરાઓ પોતાને પસંદ છે તેથી પૂપૂ હંમેશા સવારે ખાય છે. તેની સાથે દૂધ અથવા શરૂર અથવા ઘી લેવાથી સ્વાદિષ્ટ અને મૃદુ. એટલે આવાં કારણોને લઈને, તેમજ આપણે હજી કરી જલમાં ઘણી વખત જવું પડશે, તેથી પણ પૂપૂ ખાવાની આદત દરેક હિન્દીએ પાડવાની જરૂર છે; એમ આપણે ઠરશું તો જ્યારે પૂપૂ માત્ર નિમકની સાથે ખાવાનો વખત આવશે ત્યારે ખહુ કફોડું નહીં જણાય. આપણી કેટલીક આદતો દેશના ભલાને સારૂ આપણે છોડ્યા વિના છૂટકોજ નથી. જેજ પ્રજાએ આગળ વધી છે તે તે પ્રજાએ જમાં મુદ્દાની વાત નથી તેમાં જતું કયું છે. મુક્તિફોજવાળા તો જ દેશમાં જાય તે દેશના ખરાબ ન હોય તેવા રિવાજો, પોશાક વિગેરે ધારણ કરી લોકોનાં મન હરી લે છે.

દરદીઓ.

અમે દોઢસો જલ્દીમાંથી એક પણ માંદગી નહિ ભોગવતે તો ખહુ તાજુખી ગણાત. પ્રથમ દરદીમાં મિ. સમુદરખાન હતા. તેને તો જલમાં આવ્યા ત્યારેજ દરદ હતું. તેથી તેને આવવા

પછી ખીજેજ દિવસે ઇસ્પતાલમાં લઈ ગયેલા. મિ. ઠડવાને સંધિવાની ખિમારી હતી. કેટલાક દહાડા તો કેદખાનામાંજ મલમ વિગેરે દવા ડાક્ટર પાસેથી લીધી. પણ પાછળથી તે પણ ઇસ્પતાલમાં ગયા. ખીજા બે કેદીને ચકરી આવવાથી ઇસ્પતાલમાં લઈ ગયેલા. હવા ગણી ગરમ હોવાથી, અને કેદીઓને ખહાર તડકામાં રહેવું પડતું તેથી કોઈ કોઈને ચકરી આવી જતી. તેઓની સારવાર જટલી અને તેટલી થતી. છેલ્લા દિવસોમાં મિ. નવાખખાન પણ માંદા પડી ગયા હતા. અને છુટવાને દહાડે તેને હાથે દોરવા પડ્યા હતા. ડાક્ટરે તેને દૂધ વિગેરે આપવાનો હુકમ કર્યા બાદ તેની તબીયત કંઈક ઠીક થઈ. છતાં એકંદરે સત્યાગ્રહી કેદીઓની તબીયત ઠીક રહેતી હતી એમ કહી શકાય.

જગાની તંગી.

હું આગળ કહી ગયો છું કે જે કોટડીમાં અમને પૂરવામાં આવતા હતા, તે કોટડીમાં માત્ર એકાવન કેદી રહી શકે તેટલો મારગ હતો. ફળિયું પણ તેટલાજ કેદીને સાફ હતું. છેવટે જ્યારે એકાવનને બદલે એકસો એકાવન કરતાં વધારે કેદી થયા ત્યારે બહુ મુશ્કેલી આવી. પડી. ગવર્નરે તાંબુ બહાર નંખાવ્યાં, ઘણાને ત્યાં લઈ જવામાં આવતા હતા. છેવટના દિવસમાં એકસો કેદી બહાર સૂવા જતા. પણ તેઓને સવારના પાછા લાવતા, એટલે પ્રળિયું તો એકદમ સાંકડું પડ્યું. તેટલી જગ્યામાં બહુ મુશ્કેલીથી કેદીઓ રહી શકતા હતા. તેમાં વળી જ્યારે આપણી કુટેવ પ્રમાણે આપણે જ્યાં ત્યાં થુકીએ ત્યારે જગ્યા બહુ ગંદી થવાનો અને પછી મંદવાડ લાગૂ પડવાનો સંભવ હતો. સારું

નસીબે લોકોને સમજવતાં તેઓ માનતા, અને પ્રજિયું સાપ રાખવામાં મદદ કરતા. ઘણીજ કાળજી ફળિયું તથા જાનર તપાસવામાં રખાતી હતી, તેથીજ લોકો માંદગીમાંથી બચી શકેલા. આટલા કેદીઓને એવી સાંકડમાં રાખ્યા તેમાં સરકાર ગુન્હેગાર છે એમ સૌ કોઇ કબૂલ કરશે. જે જગોની તાંગી હતી તો સરકારને લાજમ હતું કે એટલા કેદીને નહિ મોકલવા બેઠતા હતા. જે લડત લાંબી ચાલી હત તો સરકાર કદિ વધારે કેદીનો સમીવેશ નહિ કરી શકત.

વાંચન.

હું અગાઉ જણાવી ગયો છું કે જલમાં અમને ટેબલ મળવાની ગવર્નરે રજા આપી હતી. સાથે ખડીયો, કલમ વિગેરે પણ આપ્યાં હતાં. જલને લગતી લાયબ્રેરી છે, તેમાંથી કેદીઓને ચોપડીઓ મળે છે. તેમાંથી મેં કાલ્લીઇલનાં પુસ્તક તથા ખાઇબલ લીધાં હતાં. ચીનો ઇન્ટરપ્રીટર આવતો તેની આગળથી અંગ્રેજી કુરાનેશરીફ, હક્લીનાં લાપણો, ખન્સ, જોન્સન અને સ્કૉટની જીંદગીનાં કાલ્લીઇલે લખેલા વૃત્તાંત તથા બેકનના નીતિ વિષેના ચિંત્નો એટલાં પુસ્તક લીધાં હતાં. મારી પોતાની ચોપડી-માંથી મણીલાલ નલુભાઇની ટીકાવાળું ગીતાજીનું પુસ્તક, તામીલ પુસ્તકો, મોલવીસાહેબે આપેલ હર્ફ કિતાબ, ટૉલ્સ્ટોયનાં લખાણ, રસ્કીન તથા સોફેટિસનાં લખાણ એવાં પુસ્તકો હતાં. આમાંના ઘણાંખરાં પુસ્તકો જલમાં મેં વાંચ્યાં અથવા ફરી વાંચ્યાં. તામીલ અભ્યાસ નિયમસર કરતો હતો. સવારમાં ગીતાજી, ને ખપોરે ઘણે ભાગે કુરાન શરીફમાંથી

વાંચતો. સાંજે મિ. ફોરટ્રનને ખાઈખલ શીખવતો. મિ. ફોરટ્રન
 ઘોતે ચિનાઇ ખ્રિસ્તી છે. તેનો અંગ્રેજી લખવાનો ધરાદો થવાથી
 તેને ખાઈખલ વાટે અંગ્રેજી શીખવતો. જે માસ પૂરી જલ
 ભોગવવાનું બન્યું હતું તો કાલીંધલના એક પુસ્તકનો તથા
 રસ્કીનના પુસ્તકનો તરબુમો પૂરો કરવાની ઉમેદ હતી. હું
 માનું છું કે ઉપરનાં પુસ્તકોમાં હું ગિરજતાર રહી શકતો હતો,
 તેથી મને જે માસ સુધી વધારે જલ મળત તોપણ હું કાયર
 નહિ થાત, એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં હું ઉપશોગી
 વધારે કરી શકત. એટલે સમૂળગો સુખચેનમાં રહેત. વળી હું
 માનું છું કે જો સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે તે ગમે તે.
 જગ્યાએ એકાંત સહેલાઈથી વેઠી શકે છે.

મારા સિવાય જલ્દી લાઈખંધોમાં વાંચનારા મિ. સિ. એમ.
 પિલે, મિ. નાયડુ, તથા ચીનાઓ હતા. ખંને નાયડુએ ગુજરાતી.
 શીખવાનું શરૂ કર્યું હતું. છેવટના ભાગમાં કેટલીક ગુજરાતી
 ગાયનોની ચોપડી આવી હતી; તે ઘણાંજ વાંચતા હતા, પણ
 આને હું વાંચન ગણતો નથી.

કવાયત.

જલમાં વાંચવામાં આખો દિવસ નહિ ગાળી શકાય. અને
 તેમ ખને તોપણ તે નુકસાનકારક વડે એમ બહુમાં હતું,
 તેથી મહાસુશીખતે દારોગાની પાસેથી કસરતી કવાયત શીખવાની
 પરવાનગી ગવર્નર પાસેથી લીધી. દારોગો ખડુ લલો હોવાથી
 અમને ઘણી ખૂશીથી સાંજ સવાર કવાયત આપતો. તે ઘણીજ
 પ્રાયદાકારક હતી. લાંબી મુદત તે કવાયત ચાલુ રહી હત તો

અમને ખધાને ખહુ કાયજો થાત. પણ જ્યારે ઘણા હિન્દી એકઠા થયા ત્યારે દારોગાનું કામ વધ્યું. ને પ્રજિયું સાંકડું પડ્યું. આવા કારણોથી કવાયત ખંધ રહી. તોપણ મિ. નવાખખાન સાથે હતા એટલે તેની મારપ્રતે થોડીઘણી પણ ઘરઘરાઉ કવાયત ચાલતી હતી.

વળી ગવર્નરની પરવાનગી મેળવીને અમે સીવવાના સંચાનો ઉપયોગ કરવાનું કામ પણ લીધું હતું. તેમાં કેદીઓનાં પાકીટ કરવાનું શીખતા હતા. મિ. ટી. નાયડુ તથા મિ. ઇસ્ટન આવા કામમાં હોશિયાર હોવાથી તેણે તો તુરત શીખી લીધું. મને ઘડ એસતાં વખત ગયો. હજી પૂરું શીખવાયું નહિ તેવામાં કેદીઓ એકદમ વધી પડ્યા એટલે તે કામ અધૂરું રહ્યું. આ ઉપરથી વાંચનાર જોઈ શકે છે કે માણસની ઇચ્છા હોય તો તે જંગલમાં મંગળ કરી શકે છે. આમ એક પછી એક એમ-કામ શોધીને કર્યા કરત તો કોઈ કેદીને જલનો વખત ભારે નહિ લાગત; પણ તે પોતાના જ્ઞાનમાં ને શક્તિમાં વધારો કરીને બહાર નીકળત. એવા દાખલા જોવામાં આવ્યા છે કે કેદમાં સારી નિયતવાળા માણસોએ ખહુ ભારે કામો પણ કર્યા છે. જોન બનિયને કેદમાં અતિ દુઃખો વેઠીને દુનિયામાં અમર થયેલું “પિલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ” નામનું પુસ્તક લખ્યું. તે પુસ્તકને અંગ્રેજો ખાઇખલથી ખીજે દરજ્જે ગણે છે. મિ. તિલકે મુંબાઇની જલમાં નવ માસમાં પોતાનું “આરાયન” નામનું પુસ્તક લખ્યું; એટલે જલમાં કે ખીજ જગ્યાએ સુખ પામીએ કે દુઃખ, સારા થઇએ કે નહારા, તેનો આધાર ઘણે ભાગે આપણા પોતાના મન ઉપર રહે છે.

મુલાકાત.

જલમાં અમને મળવાને કેટલાક અંગેએ આવતા. સાધારણ નિયમ એવો હતો કે એક મહિનાથી અન્દર કોઇપણ કેદીની મુલાકાતે કોઈ આવી શકે નહિ. ત્યાર પછી દર માસે એક રવિવારે એક જણને મળવાની છૂટ આપવામાં આવે છે. આ નિયમમાં ખાસ કારણસર ફેરફાર કરવામાં આવે છે. એવા ફેરફારનો લાભ મિ. ફિલિપ્સે લીધો. અમે જલમાં પહોંચ્યા તેને બીજાજ દહાડે મિ. ફોરટુન જ પ્રીસ્તી ચીના છે તેને કેદમાં મળવા સાથે મિ. ફિલિપ્સે પરવાનગી મેળવી. અને તે તેને મળી. મિ. ફોરટુનને મળતાં તેઓ સાહેબ અમને બીજા કેદીઓને પણ મળ્યા. અમને બધાને હિમ્મતનાં વેણ સંભળાવ્યાં. ને પછી તેમના રિવાજ પ્રમાણે ખુદાની ખંદગી કરી. મિ. ફિલિપ્સ આમ ત્રણ વખત મળી ગયેલા. તેજ મુજબ મિ. ડેવિસ કરીને બીજા પાદરી છે તે પણ મળી ગયા.

મિ. પોલાક તથા મિ. કોચન ખાસ રજા મેળવીને એક વખત મળવા આવ્યા હતા. તેને તો માત્ર ઓફિસના કામ બાબત આવવાની પરવાનગી હતી. આમ જોઈ મળવા આવે. તેની સાથે હંમેશાં દારોગો હોય છે ને જ વાત થાય તે તેની સમક્ષ કરી શકાય.

મિ. કાર્ટરાઈટ “ ટ્રાંસ્વાલ લીડર ”ના અધિપતિ ખાસ પરવાનગી મેળવી ત્રણ વખત મળી ગયા. તેઓ સાહેબ સુલેહ કરાવવાના હેતુથીજ આવતા, એટલે તેને ખાનગીમાં (દારોગાની ગેરહાજરીમાં) મળવાની પરવાનગી હતી. હિન્દી કોમ શું કબૂલ

કરશે ? એનો વિચાર તેઓ સાહેબ પહેલી મુલાકાતે કરી ગયા હતા. ખીલ મુલાકાતે તેમણે તથા ખીલ અંગ્રેજ આગેવાનોએ ઘડેલા કાગળ લખને તેઓ આવ્યા. તે કાગળમાં કેટલાક ફેરફાર કર્યા પછી મિ. કવીને, મિ. નાયડુએ તથા મેં સહી કરી. આ કાગળ અને સમાધાની વિષે “આપિનિયન”માં ખીલ જગ્યાએ ખહુ લખાઈ ગયું છે, એટલે અહિં વધારે લખવાની જરૂર નથી.

ચીફ માજિસ્ટ્રેટ મિ. પ્લેફર્ડ પણ એક વખત મળવા આવેલા. તેને તો હંમેશાં મળવાનો હક્ક છે; અને તે કાંઈ ખાસ અમનેજ મળવા આવેલા એમ ન ગણાય. છતાં અમે ખધા કેદમાં હતા તેથી ખસસ વખત રોકી આવેલા એમ કહેવાય છે.

ધર્મનો અભ્યાસ.

કેદીઓને ધર્મનો અભ્યાસ મળવો જોઈએ એમ આ જમાનામાં પશ્ચિમના મુલકમાં ખધી જગ્યાએ રિવાજ જોવામાં આવે છે. તેથી જોહાન્સબર્ગની જલમાં કેદીઓને સારું ખાસ દેવળ છે. આ દેવળ ખ્રિસ્તીઓને સારું છે. દેવળમાં માત્ર ગોરા કેદીઓનેજ જવા દે છે. મેં મિ. ફોરટૂનને તથા મારે સારું ખાસ માંગણી કરી. પણ ગવર્નરે જણાવ્યું કે તે દેવળમાં માત્ર ગોરા ખ્રિસ્તી કેદીઓજ જઈ શકે. ફરેક રવિવારે આ દેવળમાં ગોરા કેદીઓ જાય છે ને ત્યાં જૂદા જૂદા પાદરીઓ ધર્મનું શિક્ષણ આપે છે.

કાફરાઓને સારું પણ ખાસ પરવાનગી લઈ કેટલક પાદરીઓ આવે છે. કાફરાઓને સારું દેવળ નથી. તેથી તેઓ જલના મેદાનમાં જોડે છે. ચાહુદીઓને સારું તેઓના પાદરી આવે છે.

પણ હિન્દુ મુસલમાનને સારું તેવું કંઈજ નથી, હકીકતમાં

હિન્દી કેદી ઘણા હોતા નથી. છતાં ધર્મને સાફ કેદમાં કશું સાધન નથી એ હિન્દી કોમને હિણુપત લગાડનાર છે. આ બાબત બંને કોમના આગેવાનોએ વિચાર કરી બંને ધર્મનું શિક્ષણ એક હિન્દી કેદી હોય તેને પણ આપવા વિચાર કરવો ઘટે છે. આવું કામ કરવાને મોલવી તથા હિન્દુ ધર્મગુરુ સ્વચ્છ દિલના હોવા જોઈએ. નહિ તો શિક્ષણ તે શૂળરૂપ થઈ પડવાનો સંભવ છે.

અંત.

ઘણું ખર્ચ જ જાણવા જવું હતું તેનો સમાવેશ ઉપરનામાં થઈ જાય છે. કેદમાં કાકરાઓની સાથે હિન્દીની ગણતરી થાય છે. તેને વિષે વધારે વિચાર કરવો ઘટે છે. ગોરા કેદીઓને સવાને ખાટલી મળે છે. દાંત સાફ કરવાને દાંતણુ, તથા નાક, મોઢું સાફ કરવાને ટુવાલ ઉપરાંત રમાલ મળે છે. આ બધું હિન્દી કેદીને કેમ ન મળે તે તપાસવા જવું છે.

આવી બાબતમાં આપણે કયાં પડીએ એમ કોઈએ ધારવાનું નથી. ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય એ કહેવત પ્રમાણે ઝીણી બાબતો વડેજ આપણું માન વધે અથવા જાય. જનું માન નથી તેનો ધર્મ નથી એવું આપણે અરબી જ્ઞાનના પુસ્તકમાં વાંચી ગયા. પ્રજાઓ મોટી થઈ છે તે ધીમે ધીમે પોતાનું માન જાળવીને થઈ છે. માન એટલે ઉછાંછળાપણું નહિ, પણ ડરથી કે આળસથી જ આપણને ઘટે છે તે જવા નહિ દેવું એવી મનની સ્થિતિ, અને તે પ્રમાણેનું આચરણ એ ખર્ચ માન છે. આવું માન તેજ માણસ જોઈ શકે છે, કે જોના ખરે વિશ્વાસ-આધાર ખુદા-ઇશ્વર ઉપર છે. મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે હરકોઈ કાર્યમાં ખર્ચ

જાણવું ને ખરું કરવું એવો ગુણ, જે માણસને ખરી શ્રદ્ધા નથી તેને હોઈ શકતો નથી.

અનુભવ ખીજો.

પ્રસ્તાવ.

મને ઇ. સ. ૧૯૦૮ના જાનેવારીમાં જોલોના અનુભવ થયો તેના કરતાં આ વખતનો અનુભવ વધારે સરસ થયેલો સમજું છું. તેમાંથી મને તો ઘણુંજ શિખવાનું મળ્યું છે, અને હું માનું છું કે ખીજા હિંદીને તે લાભ કર્તા થઈ પડશે.

સત્યાગ્રહની લડત ઘણી રીતે લડી શકાય છે, પણ રાજ્ય પ્રકરણી દુઃખોને ટાળવાનો મોટો ઉપાય જલ વાટે જોવામાં આવે છે. આપણે વખતો વખત જલ જવું પડશે એમ હું માનું છું. અને તે કંઈ હાલની ચાલતી લડતનેજ વાસ્તે નહિ, પણ ખીજા જે ઇજ્જતો પડશે તેને સારૂ પણ તેજ ઇલાજ છે. તેથી જોલોને વિષે જટલું જાણવા જવું હોય તે જાણી લેવું એ હિંદીની પ્રરજ છે.

કેદ.

જ્યારે મિ. સોરાખજી જલમાં ગયા ત્યારે મેં ઈચ્છેલું કે હું તેમની પાછળ પહોંચું તો ઠીક, અથવા તો તેમના છુટવા પહેલાં લડત પૂરી થાય. મારી આશા ભંગ થઈ. તેજ ઇચ્છા માછી જ્યારે નાતાલના ખડાદુર આગેવાનો જલ ગયા ત્યારે

પ્રખળ થઈ અને પાર પડી. ડરખનથી પાછો ફરતાં તા. ૭મી અક્ટોબરે મને વોક્સસ્ટર્ટ સ્ટેશન ઉપર પકડવામાં આવ્યો, કેમકે મારી પાસે મરજયાત સર્ટીફિકેટ ન હતું, અને મેં આંગળાં આપવા ના પાડી.

ડરખન જવાનો હેતુ નાતાલથી બહુલા હિંદી તથા જાઓ ટ્રાન્સવાલના જૂના રહેવાસી હિંદી હતા તેમને લઈ આવવાનો હતો. ઉમેદ એવી હતી કે નાતાલના આગેવાનોની પાછળ ઘણાજ હિંદી નાતાલથી આવવા તૈયાર થશે. સરકારને પણ એમજ લાગ્યું. તેથી વોક્સસ્ટર્ટની જલમાં સો કરતાં વધારે હિંદીને માફ સગવડ કરવા જલરને હુકમ મળ્યો હતો. અને પ્રિટોરિઆથી તંબુઓ, કામળી, વાસણુ વિગેરે મોકલવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે કેટલાક હિંદીઓની સાથે હું વોક્સસ્ટર્ટ ઉતર્યો ત્યારે પોલીસ પણ પુબ્કળ હતી. પણ બધા પ્રયાસ વ્યર્થ ગયો. જલર અને પોલીસ નિરાશ થયા. કેમકે ડરખનથી મારી સાથે બહુજ થોડા હિંદી નીકળ્યા. એ ગાડીમાં માત્ર છજ હતા. ને તેજ દિવસની બીજી ગાડીમાં ડરખનથી બીજા આઠ નીકળ્યા. એટલે બધા મળીને ચૈદજ હિંદી આવ્યા. અમને બધાને પકડ્યા ને જલમાં લઈ ગયા. બીજા દિવસે માજસ્ટ્રેટ પાસે ઉભા રાખ્યા; પણ કેસ સાત દિવસ સુધી મુલતવી રહ્યો. બેલ ઉપર અમે છુટવાની ના પાડી. બે દિવસ પછી મિ. માવજી કરસનજી કાઠારી જે પોતાને હરસની ખિમારી છતાં આવ્યા હતા, તેને ખિમારી વધવાથી ને વોક્સસ્ટર્ટમાં પીકેટની જરૂર હોવાથી તેને બેલ ઉપર ઠહાડવામાં આવ્યા હતા.

જેલમાં મુસલમાન ભાઈઓના રોજ.

અમે જેલમાં પહોંચ્યા ત્યારે મિં દાઉદ મહમદ, મિં ઇસ્તમજ, મિં આંગલીઆ જૈનાથી લડતનો. ખીજે ભાગ શરૂ થયો તે, મિં સોરાખજી અડાજણીઆ તથા ખીજા હોદી ભાઈઓ પચીસ સુધી હતા. રમજનન મહિનો ચાલતો હતો તેથી મુસલમાન ભાઈઓ રોજ રાખતા હતા. તેમને ખાસ પરવાનગીથી સાંજના મિં ધસપ સુલેમાન કાજી તરફથી ખાવાનું આવતું હતું. તેથી રોજ ખરાબર રાખી શકતા હતા. જે કે બહારની જોડામાં ખત્તીની સગવડ નથી હોતી, છતાં રમજનને લીધે ખત્તી તથા ઘડીઆળ રાખવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો હતો. સહુ મિં આંગલીઆની પાછળ નીમાજ પઢતા હતા. રોજવાળાઓને પહેલા દિવસોમાં કામ સખત આપેલું પણ પાછળથી તેઓને મજૂરીનું કામ સોંપવામાં નહિ આવતું.

હિંદીઓ માટે જુદું રસોડું.

ખાકીના જે હિંદી કેદી રહેલા તેઓને સારૂ આપણાજ જણને રસોઈ કરવાની રજા હતી. તેથી મિં ઉમિયાશંકર શેલત તથા મિં સુરેન્દ્રરાય મેઠ અને પાછળથી જ્યારે કેદીઓ વધ્યા ત્યારે મિં જોશી જોડાયા હતા. જ્યારે આ ભાઈઓને દેશપાર કર્યો ત્યારે ખીજા રસોઈમાં મિં રતનસી સોદા, મિં રાઘવજી તથા મિં માવજી કોઠારી હતા. ત્યારબાદ વળી જ્યારે ધણાજ માણસો થયા ત્યારે તેમાં મિં લાલભાઈ તથા મિં ઉમર ઓસમાન જોડાએલા. આ રસોઈ કરનારને સવારમાં બે વાગે યા ત્રણ વાગે ઉઠવું પડતું, અને સાંજના પાંચથી છ વાગ્યા સુધી

તેમાં ગુંથાવું પડતું. જ્યારે ઘણા કેદીઓને છોડવામાં આવ્યા, ત્યારે રસોઇનો કારભાર મિં. મુસા ઇસાકજી તથા ઇમામ સાહેબ મિં ખાવાઝીરે લીધો. આમ જ હિંદીએ 'હમીદીઆ ઇસ્લામીક મોસાયટી'ના પ્રમુખ તથા વેપારી, જમાંના કોઇએ કદી રસોઇ ખરું જોતાં નહિ કરેલી, તેના હાથની રસોઇ ખાધી તેના સારાં નસીબ સમજું છું. જ્યારે ઇમામ સાહેબ અને તેમની સાથેના છૂટયા ત્યારે રસોઇનો વારસો મને ઉતર્યો. મને કંઈક અનુભવ હોવાથી જરાએ અગવડ નહિં આવેલી. ચાર દિવસજ મારે ભાગે તે કામ રહ્યું. હવે (એટલે આ લખતી વેળા સુધી) તે કામ મિં હરિલાલ ગાંધી કરે છે. અમે જલમાં દાખલ થયા ત્યારે રસોઈ કોણ કરતું હતું. તે ખાખત ઉપરના મથાળા હેઠળ નથી આવતી છતાં સગવડને સાફ આપું છું.

હિંદીઓ મારે જુદી કોટડીઓ.

અમે જલમાં દાખલ થયા ત્યારે સુવાની ત્રણ કોટડીઓ હતી. તેમાં હિંદીઓનો સમાવેશ કર્યો હતો. આ જલમાં હિંદીઓ અને કાપરા જલ્લીઓને અલગજ રાખવામાં આવતા હતા.

મરહોની જલના બે વિભાગ છે. એક યૂરોપીઅનને સાફ અને બીજો કાપરાઓ સાફ-જેમાં ખીજ ખિન સફેદ (ગોરા નહિ એવા) માણસોનો સમાસ થાય છે. એટલે જો કે હિંદીને કાફરના વિભાગમાં રાખી શકતા હતા, છતાં જલરે તેમને સાફ સગવડ ગોરાના વિભાગમાં કરી હતી.

કોટડી.

કેદીઓને સાફ નાની કોટડીઓ હોય છે. અને દરેક કોટડીમાં

હજી પંદર ઠે વધારે ઢેહોનો સમાવેશ થાય એવી ગોઠવણી હોય છે. કેદખાનું ખડું પત્થરનું ચણેલું છે. કોટડી ઉંચી છે, ભીંતોને પણ ઘણી વેળા ચુનો લગાડવામાં આવે છે તેથી હંમેશા નવા જોવી લાગે છે. આંગણું કાળા પત્થરનું ખાંધેલું છે, અને હંમેશાં ઘોવાય છે, તેમાં ત્રણ ત્રણ જણ સાથે નહાઈ શકે એવી ઝરાની ગોઠવણ છે. બે જાગર છે, અને બેસવાના ખાંડડા છે. ઉપર કાંટાવાલા વાળાની જાળી જડેલી છે, તે કેદીઓ દીવાલ ઉપર ચઢી નાસ્ત્રી જાય તેનો અટકાવ થવા સાર છે. દરેક કોટડીમાં અજવાળું તથા હવા ઠીક આવી શકે છે, તેમાં કેદીઓને સાંજના છ વાગે પૂરે છે. કોટડીને બહાર રાતના તાળું મારી રાખે છે. એટલે કોઈને કુંદરતી હાજત થાય તો તે કોટડીની બહાર જઈ શકતા નથી, તેથી કોટડીમાંજ હાજત જવાનાં જંતુનાશક પાણીથી ભરેલાં વાસણ હમેશાં મૂકવામાં આવે છે.

ખોરાક.

હું જ્યારે વોકસસ્ટની જલમાં ગયો. ત્યારે ત્યાં હિંદી જલ્દીઓને સવારના પૂપૂ અને ખપોરના તથા સાંજે ચાવલ અને કંઈક તરકારી મળતાં હતાં. તરકારીમાં મુખ્ય ભાગે પટેલાજ હતાં. ઘી બિલ્કુલ નહોતું મળતું. જોઈ કાચી જલમાં હતા તેઓને ઉપરના ખોરાક ઉપરાંત સવારના પૂપૂની સાથે ચીસ ચીની અને ખપોરના અર્ધી રતલ રોટી મળતાં હતાં. તથા ચીનીમાંથી કેટલાક કાચી જલવાળા, પાકી જલવાળાને રોટી આપતા. કેદીઓને બે દહાડા માંસ મળવાને હક હતો પણ હિંદુ અથવા તો મુસલમાનને માંસ ન મળતું હોવાથી તેની

અવેળમાં બીજું કંઈ મળવું જોઈતું હતું; તેથી અમે બધાએ
અરજ કરી અને તેને પરિણામે એક ઝોંસ ઘી અને માંસને
દહાડે તેની અવેળમાં અર્ધો રતલ વાલ મળવાનો હુકમ થયો.
વળી જલની વાડીમાં તાંદલજની લાજી આપે ઉગતી હતી, તે
તોડવા હેતા હતા, અને વખતો વખત પ્યાજ પણ વાડીમાંથી
લેવાની પરવાનગી હતી. એટલે ઘી અને વાલનો હુકમ મળવા
બાદ ખોરાક વિષે બહુ કહેવા જવું ન કહેવાય. જોહાન્સબર્ગની
જલમાં ખોરાક કંઈક જૂદા છે. ત્યાં આવલની સાથે માત્ર ઘી
મળે છે. તરકારી નથી મળતી, સાંજના બે દિવસ લીસોતરી અને
પૂપૂ, ત્રણ દિવસ વાલ અને એક દિવસ પટેટા અને પૂપૂ મળે છે.

જેલના ખોરાક માટેનો અસંતોષ દુર કરવાની જરૂર.

આ ખોરાક જોકે આપણી રૂઠી પ્રમાણે ખરાબ ન ગણાય,
તોપણ સાધારણ રીતે ખરાબ ન કહેવાય. ઘણા હિન્દીને પૂપૂની
ઉપર તિરસ્કાર છે ને તેથી જાણી જોઈને તે ખાતા નથી.
પણ આ હું તો મોટી જૂલ ગણું છું. પૂપૂ એ મીઠો
અને જોરાવર ખોરાક છે. આ દેશમાં તે ઘઉંની જગ્યા લઈ શકે
છે. તેમાં જે સાકર મળે તો બહુ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. પણ સાકર
ન હોય છતાં જૂખ લાગી હોય ત્યારે મીઠું લાગે છે. એ ખાવાની
ટેવ પડી જાય તો ઉપરના ખોરાકમાં માણસ જૂખે ન મરે, એ-
લુંજ નહિ, પણ તેથી શરીરને મજબૂતી મળે એવા તે ખોરાક
થઈ પડે. તેમાં કેટલોક ફેરફાર કરાવાય તો તદ્દન સંપૂર્ણ
ખોરાક થાય, પણ દુરખની વાત એ છે કે આપણે એવા સ્વાદીઆ
થઈ પડ્યા છીએ અને આપણી ટેવો એવી પંપાળેલી છે કે આપ-

જીને મહાવરા મુજબ ખોરાક ન મળે તો આપણે મિળજી જતો રહે છે. આવો અનુભવ મને વોક્સસ્ટર્ટમાં થયો અને તેથી હું દુઃખી થતો. ખોરાકનો કચવાટ હું મેશમાં ચાલતો. અને જાણે ખોરાક એજ જીવન હોયને, અથવા તો ખાવાનેજ સાફ આપણે જીવતા હોઈએ નહિ તેમ કંકળાટ ઘણી વેળા થતો. આ પ્રમાણે કરવું સત્યાગ્રહીને ન ઘટે. ખોરાકમાં ફેરફાર કરાવવાની તજવીજ કરવી એ આપણું કામ છે. પણ ફેરફાર ન થાય તો જ મળતો હોય તેથી સંતોષ માની સરકારને ખતાવી આપવું કે આપણે તેથી હારવાના નથી; એ પણ આપણી ફરજ છે. કેટલાક હિંદી માત્ર ખોરાકની અગવડને લીધે જલનો ડર રાખે છે. તેમણે વિચાર પૂર્વક ખોરાકને વિષે જલાલસા ખંધાઈ હોય તે છોડવી ઘટે છે.

બે માસની સખત મજુરીની સજા.

હું ઉપર કહી ગયો તે મુજબ અમારો ખધાનો કેસ સાત દિવસને સાફ મુક્તવી રહેલો; એટલે ૧૪ મી અક્ટોબરે કેસ ચાલ્યો. તે વેળા ખીજા હિંદીઓને એક માસની ને કેટલાકને છ અઠવાડિયાની સખત મજુરી સાથની જલ મળી. એક ખાળક છોકરો જે અગીઆર વર્ષનો હતો તેને ૧૪ દિવસની આસાન જેટ મળી. મારી ઉપરથી કેસ ખેંચી લેશે એવી મને ધાસ્તી લાગવાથી હું પીડાતો હતો. ખીજના કેસો થઈ રહ્યા પછી માજીસ્ટ્રેટે થોડી વખત કેસ મુક્તવી રાખ્યા, એટલે હું વધારે ગભરાયો. પહેલાં તો ચર્ચા એવી ચાલતી હતી કે મારી ઉપર રજીસ્ટર નહિ ખતાવવાનું અને અંગુઠા નહિ આપવાનું તહોમત આવશે. એટલુંજ નહિ પણ ખીજ વગર હક્કના હિંદીને ટ્રાન્સ-

વાલમાં દાખલ કરવાનું તહેામત મૂકવામાં આવશે. મનમાં હું વિચારો ઘોળ્યા કરતો હતો, તેટલામાં માજીસ્ટ્રેટ પાછા કચેરીમાં આવ્યા ને મારા કેસનો પોકાર થયો, અને મને રૂ. ૨૫ નો દંડ અથવા તો બે માસની સખત મજુરીની સજા મળી. આથી હું ખડુ રાજ થયો અને બીજાં લાઇઓની સાથે કેદમાં રહેવાનું મળ્યું એમ માની મને સુભાગી સમજવા લાગ્યો.

જેલના કપડાં.

જેલ મળ્યા ખાદ અમને જેલી કપડાં મળ્યા. તેમાં એક ટુંકી મજબુત ધજાર, ખાદીનું ખમીસ, તેની ઉપર એક પહેરણ, એક ટોપી, એક ટુવાલ, મોજાં, અને સેંડલ મળ્યા. આ કપડાં મને લાગે છે કે કાન કરવાને સાફ ખડુ સગવડ ભરેલાં, ટકાઉ અને સાદાં છે. આવાં કપડાંની સામે આપણે કંઈ કહેવા જેવું રહે નહિ. એવા કપડાં હંમેશાં પહેરવા પડે તોપણ તેથી કાયર થવા જેવું નથી. ગોરાઓને કપડાં કંઈક જૂદી રકમના મળે છે. મોજાં ઘુંટણ સુધી પહોંચે તેવા તથા બે ટુવાલ ઉપરાંત રૂમાલ મળે છે. હિંદીને પણ રૂમાલ આપવાની જરૂર જણાય છે.

જેલનું કઠણ કામ.

સખત મજુરીવાળા કેદી પાસેથી સરકારને દરરોજ નવ કલાક કામ લેવાનો હક છે. કેદીઓને હંમેશાં છ વાગે કોટડીમાં પૂરવામાં આવે છે. સવારના સાડા પાંચ વાગે ઉઠવાનો ઘંટ વાગે છે, અને છ વાગે કોટડીના દરવાજા ઉઘડે છે. કોટડીમાં પૂરતી વખતે અને કોટડીમાંથી કહાડતી વેળા કેદીઓની ગણતરી કરવામાં આવે છે, તે ગણતરી નિયમસર ને અપાટાબધ થઈ શકે તેવા

હેતુથી દરેક ઠેઠીને પોતાની પથારીની પાસે ધ્યાનપૂર્વક ઉભા
 રહેવાનો હુકમ થાય છે. દરેક ઠેઠીએ પોતાની પથારી સંકેલી,
 ઠેકાણે મૂકી, મોં ઘોઈ છ વાગતા પહેલાં તૈયાર થઈ રહેવું
 જોઈએ. અને સાત વાગે કામે ચઢવાનું થાય છે. કામ કરવાનું
 ઘણી જાતનું હોય છે. પહેલે દહાડે અમને સરીયામ રસ્તા પાસે
 ખુલ્લી જમીન હતી તે વાવેતર સારૂ ખોદવા લાઈ ગયા હતા.
 તેથી કામ ન થઈ શકે એવા હોય તેને જવાની ફરજ ન હતી.
 અમને કાફરાઓની સાથે લાઈ ગયા હતા. જમીન ઘણી ઠકણ
 હતી તેથી કામ સખત હતું. તાપ ઘણો પડતો હતો. કામ
 કરવાની જગ્યા જલથી લગભગ દોઢ માઈલ છેટી હોવી જોઈએ.
 અધા હિંદી કામ અપારખંધ કરવા લાગ્યા. પણ ટેવાએલા
 થોડાજ હતા, તેથી સહુને થાક ખૂબ લાગ્યો. આમાં ખાખુ
 તાંલેવંતસીંગના ખાળક રવિકૃષ્ણ પણ હતા. તેને કામ કરતા
 જોઈ હું ખહુ મુઝાતો હતો. છતાં તેની મહેનત જોઈ રાજ
 થતો હતો. જમ દહાડો વધતો ગયો તેમ કામનો બોજો વધારે
 વધારે જણાયો. વોર્ડર (દરોગો) ખહુ તીખો હતો. ચલાવો ચલાવો
 એવા પોકાર કરી રહ્યો હતો. તેમ તેમ હિંદી ગભરાતા
 હતા. કેટલાકને મેં રોતા પણ જોયા. એક જણનો પગ સૂએલો
 જોયો. આથી મારું દીલ રડતું હતું, છતાં હું સહુને કહેતો હતો
 કે દરોગાની દરકાર ન રાખતાં સૌએ સાચા દિલથી કામ કરવું.
 હું ખોતે પણ થાક્યો. હાથમાં ફેલા સખત પડ્યા; તેમાંથી
 પાણી ચાલ્યું. વાંકું વળવું એ મુશ્કેલ લાગતું હતું, અને
 કાલખીનો ભાર મણુ જટલો લાગતો જણાયો. હું તો ધધર

પાસે માંખ્યા કરતો હતો કે મારી લાજ રાખે, મને અપંગ ન કરે, ને હું કામ ખરાબર કરી શકું, એટલું મને જોર આપે, તેની ઉપર આધાર રાખીને કામ કર્યા કરતો. દરોગો મને ઠપકારવા લાગ્યો. થાક ખાવાથી ઠપકાં દેતો હતો. મેં તેને કહ્યું ટોકવાની જરૂર નથી. મારાથી કાળજતુટ થાય તેટલું કામ હું કરીશ. આ વખતે મિન્ ઝીણાભાઇ દેશાઇને મેં મૂર્છિત થતાં જોયા. મારી જગ્યાએથી તો મારાથી ખસાય નહિ, એટલે હું જરા થોડ્યો. દરોગો ત્યાં ગયો. મેં જોયું કે મારે જવું જોઇએ, તેથી હું દોડ્યો. બીજા પણ જે હિંદી આવ્યા. ઝીણાભાઇને પાણી છાટ્યું, તેને શુદ્ધિ આવી. દરોગાએ બીજાને કામ ઉપર મોકલી દીધા. મને તેની પાસે ખેસવા દીધો. ઝીણાભાઇને માથે ખૂબ થંડું પાણી રેડ્યું, પછી કંઈક આરામ થયો. દરોગાને કહ્યું કે તેનાથી ઘેર ચાલીને નહિ જવાય તેથી ગાડી મંગાવી. ગાડીમાં તેને લઈ જવા મને હુકમ થયો. ઝીણાભાઇને માથે પાણી રેડતાં હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

લરેલાં પગલાં વિષે ફરી વિચાર. તે મારે અંતરનો સંતોષ.

‘મારા શબ્દો ઉપર આધાર રાખી ઘણા હિંદી જેલમાં આવે છે. હું જો ખોટી સલાહ આપતો હઉં તો હું કેટલો પાપી બનું ? મારે લીધે આટલું દુઃખ હિંદીને થાય ?’ મેં એમ વિચારી હડો શ્વાસ નાંખ્યો. ઇશ્વરને સાક્ષી જણી ફરી વિચાર્યું ને હું વિચારમાં હુબકા મારી પાછો હસી નીકળ્યો. મેં જો સલાહ આપી છે તે ખરાબર છે એમ મેં જોયું. દુઃખ ભોગવવામાંજ સુખ છે, તો પછી દુઃખથી કંઈ ખેદ પામવાનું કારણ

નથી. આ તો મૂર્છા આવી પણ મોત થાય તોપણ મારાથી ખીલ સલાહ અપાય તેમ નથી. જન્મ-ખંધન કરતાં આમ દુઃખ ભોગવી બેડીમાંથી મુક્ત થવું એજ આપણું ઇર્ષ્યા છે એમ વિચારી હું બેકીકર થઇ પડ્યો. ને ઝીણાભાઇને હિંમત રાખવાની સલાહ આપતો થઇ ગયો.

ગાડી આવી કે તુરત ઝીણાભાઇને તેમાં સુવાડી લઇ ગયા. વડા દરોગા પાસે પ્રીયાદ કરી. તેની તપાસ ચાલી ને દરોગાને ઠપકો મળ્યો. ઝીણાભાઇને ખપોરને કામે નહિ લઇ ગયા. તેજ પ્રમાણે બીજા ચાર હિંદી અશક્ત જણાયા. બાકીના બધા પાછા કામે ચડ્યા. ખપોરના ખારથી એક વાગા સુધી ખાવાનો વખત હોય છે. ને એકથી પાંચ વાગા સુધી કામ કરવું પડે છે. ખપોરના અમારી દેખરેખ ગોરા દરોગાને બદલે કાકર દરોગાને સોંપી. કાકર દરોગો ગોરા કરતાં ઠીક હતો. તે બહુ ટોકણી નહોતો કરતો. કોઇ કોઇ વખત બોલતો હતો. વળી ખપોરના કાકરોને તથા હિંદીને તેજ જગ્યામાં પણ જૂદા જૂદા ભાગમાં રાખ્યા. અમને પ્રમાણમાં પોચી જમીન ખોદવા આપી.

જે માણસે આ કંટ્રાક્ટ લીધો હતો તેની સાથે મારે વાત થયેલી, તેણે કહ્યું કે હિંદી કેદીની મજૂરીથી તેને નુકસાન થવાનો સંભવ છે. હિંદીથી કાકરોની ખરોખર એકાએક શરીરખળ ચલાવાય તેમ નથી, એ વાત તેણે મંજૂર રાખી. વળી મેં તેને કહ્યું કે હિંદી કોઇ દરોગાની બીકથી કામ કરનારા નથી. તે તો માત્ર ખુદાનો ડર રાખીને બનશે તેટલુંજ કરશે. પણ મારે આ વિચાર પાછળથી સારી પેઠે બદલવો પડ્યો. તે આપણે હવે પછી બેઠાએ

બીજો દિવસ.

બીજો દહાડે અમને બહાર નીકળાડયા. પણ અમને ગોરા દરોગાની સાથે નહિં મોકલતાં એક કાપર દરોગાની સાથે મોકલ્યા. તે દરોગો પણ ગયા દિવસનો કાફર નહતો. આ કાપર દરોગાને બલામણ હતી કે અમને બીલકુલ ન ટોકે.

સહેલું કામ.

અમને બલામણ હતી કે અમારે બને તેટલું કામ સાચી દાનતથી કરવું. જે કામ સોંપ્યું હતું તે પણ હળવું હતું. મ્યુનિસિપાલિટીની જમીનમાં પણ સરીયામ રસ્તા પાસે ખાડા ખોદવાના તથા પુરવાના હતા. આમાં થાક મળી શકતો હતો. મને અનુભવ થયો કે જે માત્ર ખુદાજ સાક્ષી રહે તો આપણે કામની ચોરી કરનારા છીએ. કેમકે માણસોનાં કામમાં ઢીલ એવામાં આવતી હતી.

દાનત ખરી હોવી જોઈએ.

મારો ખાસ મત છે કે આવી કામની ચોરી એ આપણને એળ લગાડનારી વાત છે; અને આપણી લડતમાં જે ઢીલ થઈ છે તેનું પણ આ કારણ છે. સત્યાગ્રહનો રસ્તો સહેલો તેમ અથસે પણ છે. આપણી દાનત ખરી હોવી જોઈએ. આપણને કંઈ સરકારની બેઠે વેર નથી. તેને આપણે વેશી સમજતા નથી. સરકારની સામે લડીએ છીએ તે તેની ભૂલ સુધારવા ને જોડ જુલાવવા. આપણે તેના પુરામાં રાજી નથી, તેના સામે થવામાં તેનું બહુ મનીએ છીએ. આ વિચાર પ્રમાણે આપણે તો જેલમાં તાકાત મુજબ કામ કરવું જોઈએ. કદાચ આપણે

એમ માનીએ કે આપણે નીતિને રસ્તે કામ કરવાની જરૂર નથી, તો આપણે દરોગો હોય ત્યાં પુરું કામ કરીએ છીએ તેમ નહિ થવું જોઈએ. કામ કરવું એ વાળખી ન હોય તો આપણે દરોગાની પરવા નહિ કરતાં સામે થવું જોઈએ, અને તેને પરિણામે વધારે જલ્દી મળે તો ભોગવવી જોઈએ. પણ આવું કાંઈ હિંદી માનતો નથી. જે કામ નથી કરતા તે માત્ર આળસથી અને કામ કરવાની ચોરીને લીધે આવું આળસ તથા આવી ચોરી આપણને ન શોભે. સત્યાગ્રહી તરીકે આપણે જે કામ આવડે તેવું કરવું જોઈએ; અને દરોગાની ખીંક રાખ્યા વિના કામ કરીએ તો આપણને તકલીફ પડેજ નહિ. જજ ઉપરાંત તો કામ કરવાનું રહેજ નહિ. કામ કરવાની ચોરીને લીધે જલ્દીમાં લોકોને કેટલુંક દુઃખ ભોગવું પડ્યું હતું.

આટલી વાત કર્યા પછી પાછા આપણે કામની વાત ઉપર આવીએ. દિવસે દિવસે અમારું કામ હજવું થવા લાગ્યું.

વાવેતરનું કામ.

જે ટોળીમાં હું ગયો હતો તે ટોળીને ત્યારબાદ જલ્દી ખૂંટીએ સાફ રાખવાનું, તેમાં વાવેતર કરવાનું વિગેરે કામ મળ્યું. મુખ્ય ભાગે મકાઈ વાવવાનું અને પટેટાના ક્યારા સાફ કરવાનું તથા પટેટાના છોડ ઉપર ધુળ ચઢાવવાનું હતું.

ખોદવાનું કામ.

જે દહાડા વળી મ્યુનિસિપાલિટિનું તળાવ ખોદવા લાઈ ગયા હતા. તેમાં ખોદવાનું, ધુળની ઢગલી કરવાનું તથા ખેરામાં લાઈ જવાનું કામ હતું. આ કામ વળી કંઠણ આપ્યું. તેનો

અનુભવ માત્ર એ દિવસ મળ્યો. મને હાથના કાંડા ઉપર સોંપે ચઢ્યો હતો, તે માટીના ઉપચારથી નાબુદ થયો.

આ જગ્યા આર પાંચ માઇલ છેટે હોવાથી અમને ટ્રોલીમાં લઈ જતા. ખાવાનું તળાવે પકાવવું પ્રડતું, તેથી સીધું બજાર તરફ પસાર થઈ જતા. આમાં પણ કંટ્રાક્ટરને સંતોષ ન મળ્યો. અમે કાફરોની ખરોખરી ન કરી શક્યા. એ દહાડા તળાવ ઉપર કામ કરાવીને અમને બીજું કામ સોંપ્યું. આજ લગી ઘણું ભાગે કામ કરી શકે તેવા હિંદીને સાથે લઈ જતા. હવે તેમ કરવાને બદલે ભાગ પાડ્યા. કેટલાકને સોલજરોની કબજા આસપાસ ઘાસ ફેંટી ગયું હતું, તે ખોદી કહાડવા મોકલ્યા. આ પ્રમાણે કેટલાક વખત ચાલ્યું. દરમિયાન ખાર ખર્ટનના કેસ પછી લગભગ પચાસ હિંદી છુટ્યા.

વાડીનું કામ.

ત્યારબાદ હંમેશાં વાડીનું કામ મળતું. તેમાં ખોદવાનું, લણવાનું, કચરો કહાડવાનું વિગેરે હતું આ કામ ભારે નહિ અણાય. અને બહુ તન્દુરસ્તી આપનારું કહી શકાય. જ્યુ નવ કલાક સુધી એવું કામ કરતાં પ્રથમ કંટાળો આવે. પણ ટેવ પડ્યા પછી તેવું નહિ થાય.

પાયખાના સાફ કરવાનું કામ.

આવા કામ ઉપરાંત દરેક કોટડીમાં પેસાળ વિગેરેની બકેટ હોય છે, તે કોટડીના માણસોને ઉપાડી જવાની ફરજ છે. મેં જોયું કે આવું કામ કરતાં આપણા માણસો અચકાય છે. ખરું જોતાં તેમાં અચકાવાનું કંઈ કારણ નથી. કામ

કરવામાં નામોશી કે એમ માનવી એ બૂલ ગણાય. વળી જલમાં
 જનારને એવી ધખારત પોષાય નહિ. હું જોતો કે કોટડીમાંથી
 પેસાળની ખડેટ કોણુ લઇ જશે એવો સવાલ કેટલીક વખત
 ઉઠતો. આમ સવાલ ઉઠવાને ખદલે જો આપણે સત્યાગ્રહની
 લડત પૂરી સમજતા હોઇએ તો તેવું કામ કરવામાં હરિકાઇ
 થવી જોઇએ. ને જને ભાગે તે કામ કરવાનું આવે તેણે માન
 સમજવું જોઇએ. એટલે કે સરકાર તેવું કામ સોંપે તેમાં માન
 નહિ, પણ આપણે તે કામ કરવાનુંજ છે, તો પછી જ પહેલા
 તૈયાર થાય તે બેશક માનને લાયક છે. આપણે દુઃખ ઉઠાવવા
 તૈયાર થયા છીએ તો પછી એક બીજના કરતાં વધારે દુઃખ
 ઉઠાવવા તૈયાર થવું; ને જના ઉપર વધારે પડે તેને માન
 માનવું જોઇએ. આવો દાખલો મિં હસન મિરઝાએ બેસાડ્યો
 હતો. મિં હસન મિરઝાને ફેફસાનું ઘણું ખરાબ દરદ છે. પોતે
 નાજીક તબીયતના છે, છતાં તેણે હંમેશા જ કામ તેને ભાગે
 આપ્યું, તે ખુશી થઇને ઉપાડ્યું. એટલુંજ નહિ પણ પોતાની
 તબીયતની દરકાર ન કરી. એક વખત એક કાફર દરોગાએ
 તેમને વડા દરોગાનું પાચખાનું સાફ કરવાનું સોંપ્યું, તે કામ
 તેણે તરત ઉપાડી લીધું. કોઇ દિવસ નહિ કરેલું, તેથી તેને
 ઉલટી થઇ, તેની તેણે દરકાર નહિ કરી. બીજું પાચખાનું સાફ
 કરતા હતા, તેવામાં હું જઇ ચઢ્યો ને મેં અચંખા સાથે તેમને
 કામ કરતા જોયા. મને તો તેમના તરફ અત્યંત વહાલ આપ્યું.
 પુછપરછ કરી એટલે પહેલા પાચખાનાની ખખર પડી. એક
 વખત તેજ કાફર દરોગાને વડાએ હુકમ કર્યો હશે કે હિંદીને

હિંદી પાચખાના ખસુસ રાખ્યાં હતાં તે સાફ કરવા બોલાવવા.
આને સાફ દરૌગાએ મારી પાસે આવીને બે માણસ માગ્યા. મને
લાગ્યું કે હું પોતેજ તે કામને સાફ સરસ ગણાઉં તેથી હુંજ ગયો.

તે માટે હિંદીએને અણગમો.

મને તો એવા કામમાં ઇખારત છેજ નહિ. હું માનું છું
કે એવું કામ કરવાની આપણે ટેવ પાડવી ઘટે છે. એવા કામની
સામે આપણે ચીઠ રાખીએ છીએ તેને પરિણામે ઘણે ભાગે
આપણા આંગણા તથા જાગર વિગેરે આપણે ખરાબ સ્થિતિમાં
બેઠાએ છીએ. એટલુંજ નહિ પણ તેને લીધે મરકી વિગેરે રોગો
આપણે પેદા કરીએ છીએ. જાગર તો હંમેશાં ખરાબજ હોય
એમ આપણે માની બેઠા છીએ, અને ઘણી વેળા આપણે ગંદાઇનું
તહોમત ભોગવીએ છીએ. એવી જાતનું કામ ન કરવાને માટે
એક હિંદીને સોલ્દીટરી સેલ્ફની એટલે કે ભાથરામાં પૂરી રાખવાની
સજા ભોગવવી પડી હતી. સજા ભોગવી તેની હરકત નથી
ગણતો, પણ તે સજા ભોગવવાની જરૂર નહોતી, અને તેવા
કામની આનાકાની કરવામાં આપણે પાછા પડીએ એ કીક ન
ગણાય. હવે જ્યારે હું તે કામને સાફ જવા લાગ્યો ત્યારે
દરૌગો બીજાએને ટોકવા લાગ્યો, કે તેઓએ નીકળવું
બેઠાએ. આથી હુકમની વાત ફેલાઈ અને તુરત મિ.
ઉમર એસમાન તથા મિ. રસ્તમજી મહેદે જોડયા, બે કે કામ
ખડુ બોલું હતું. આ વાત લખવાનો હેતુ એ છે કે તેઓએ
પણ તેવું કામ સરકાર કરાવે તો કરવામાં માન માન્યું. બે
આપણને મળતાં કામથી આપણે નારાજ રહીએ તો આપણાથી

ખરી લડાઇમાં ભાગ ન લઇ શકાય.

જેહાન્સખર્ગમાં બદલી.

ઉપર પ્રમાણે વોઈસસર્ટમી જેલમાં કામનો હેવાલ હું આપી ગયો છું. પણ મારા બે મહિના પૂરા કંઈ તે જેલમાં નહિ ગએલા, અને કેટલાક દિવસને સારૂ અચાનક જેહાન્સખર્ગ મોકલી દેવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં જ બન્યું તે જાણવા જવું છે. રખમી અક્ટોબરે મને ત્યાં લઇ જવામાં આવ્યો. તેનું કારણ મારે દરજ્જા ડાહ્યાના કેસમાં જીખાની આપવાનું હતું. તે સિવાય ખીખાં કારણો હશે એમ બહુ તર્કવિતર્ક થતા હતા. આશાએ ભર્યા બધા એમ પણ માનતા હતા કે કદાચ મિં સ્મટસની મુલાકાતની પણ વાત હોય. પાછળથી જેવામાં આવ્યું કે એવું કંઈજ ન હતું. મને લઇ જવાને જેહાન્સખર્ગથી એક ખાસ દરોગાને મોકલવામાં આવ્યો હતો. એ દરોગાને તથા મને રેલવેનો એક ડબ્બો મળ્યો હતો. ટીકીટ ખીખા વર્ગની હતી, તેનું કારણ તો એજ હતું કે તેમાં ત્રીજા વર્ગના ડબ્બા ન હતા. કેદીઓને ત્રીજાજ વર્ગમાં લઈ જતા હોય એમ જણાય છે. રસ્તામાં પણ પોશાક કેદીનોજ હતો. મારો સામાન હતો તે મારી પાસેજ ઉપડાવામાં આવ્યો હતો. જેલથી સ્ટેશન સુધી ચાલતા જવાનું હતું. જેહાન્સખર્ગ પહોંચ્યા પછી ત્યાંથી જેલ સુધી સામાન હંથકીને ચાલતા જવું પડ્યું. આ વાત ઉપરથી છાપાઓમાં બહુ ટીકા થયેલી. વિલાયતની પાર્લામેન્ટમાં સવાલ પૂછાએલા. ઘણા લોકોના મન દુઃખાયાં. સહુને એમ લાગી આવ્યું કે મારા જેવા રાજ્યપ્રકરણી કેદીને જેલીના પોશાકમાં ચાલતો

ને જોએ હંથકાવીને લઈ જવો નહતો એમતો.

મિત્રોને લાગણી.

લોકોનાં મન દુઃખાય એ સમજાય તેવું છે. જ્યારે આમ જવાનું છે એમ મિ. આંગલીઆએ સાંભળ્યું ત્યારે તેમની આંખોમાં પાણી આવ્યાં. મિ. નાયડુ તથા મિ. પોલાકને ખબર પડી ગયેલી તેથી તે મને સ્ટેશન ઉપર મળેલાં તેઓ પણ મારી સ્થિતિ જોતાં રોવા જવા થઈ ગયા. આમ થવાનું કારણ કંઈ નથી. આ દેશમાં રાજ્યપ્રકરણી અને ખીજા જાતી વચ્ચે સરકાર તકાવત રાખે એવો સંભવ નથી. આપણને જન્મ વધારે દુઃખ આપે અને આપણે તે ઉઠાવીએ તેમ વહેલો છૂટકારો થાય. વળી જાતીનો પોશાક પહેરવો. ચાલતા જવું ને સામાનનો ભાર હંથકવો એ વિચાર કરતાં કંઈ દુઃખરૂપ નથી, પણ દુનિયા તો આવી વસ્તુને એમ માન્યાજ કરશે તેથી વિલાયતમાં શોરખકોર થયો.

દરોગાનું વર્તન.

રસ્તામાં દરોગા તરફથી ઇજા જરાએ ન હતી દરોગો પોતે જાહેર પરવાનગી ન આપે તો જલ સિવાયનો ખીજો ખોરાક ન ખાવો તે મારો નિશ્ચય હતો. તેથી આજ લગી હું જલના ખોરાક ઉપરજ નહ્યો હતો. રેલમાં તો મને ખાવાનું ખંધાવ્યું નહતું. દરોગાએ મને જ ખોરાક લેવો હોય તે લેવાની છૂટ આપી. સ્ટેશન માસ્તરે મને પૈસા આપવાનું કહ્યું. મેં તેનો ઉપકાર માન્યો. પૈસા લેવાની ના પાડી. મિ. કાજી જ સ્ટેશન ઉપર હાજર હતા તેમની પાસેથી શિલિંગ દશ લીધી તેમાંથી દરોગાને સાડ તથા મારે સાડ રેલમાંથી ખાવાનું લીધું.

જોહાન્સબર્ગની જેલમાં પહેલી રાત્રિ.

જોહાન્સબર્ગ પહોંચ્યા તે વખતે સાંજ પડી હતી, તેથી મને બીજા હિંદીની પાસે નહોતા લઇ ગયો. મુખ્યત્વે કેદખાનામાં જ્યાં કાપરા કેદીઓ દરદી હતા તેઓની કોટડીમાં મને પિછાનું આપ્યું. કોટડીમાં મારી રાત ઘણા દુઃખમાં તથા ભયમાં ગઇ. મને બીજાજ દહાડે આપણા લોકો પાસે લઇ જશે એમ ખબર નહોતી અને આવીજ જગ્યાએ રાખશે એમ માની હું ભય પામ્યો. ને બહુ અઠળાચો છતાં મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે મારું કર્તવ્ય તો એજ હતું કે મારે જ દુઃખ હોય તે સહન કરવું. ભગવદ્ગીતાજી પુસ્તક મારી સાથે હતું તે મેં વાંચ્યું. વખતને અનુકૂળ પડતા શ્લોકો વાંચી તેનું મનન કરી ધીરજ રાખી.

કાફરો સાથે.

અઠળાવાનો સખબ એ હતો કે કાપરા તથા ચીના કેદી જંગલી ખુની તથા અનીતિવાળા લાગ્યા. તેઓની ભાષા હું જણતો નહોતો. કાપરોએ મને સવાલો પૂછવા શરૂ કર્યા. તેમાં પણ મેં મરકરી જેવું જોયું. હું તે સમજી શક્યો નહિં. મેં કંઈ જવાબ ન વાળ્યો. તેણે મને ભાંગેલા અંગ્રેજીમાં પૂછ્યું 'આમ મને શા સારૂ લાગ્યા છો?' મેં થોડો ઉત્તર દીધો ને મુંગો રહ્યો. પછી ચીનાએ શરૂ કર્યું. તે વધારે ખરાબ જણાયો. મારી પથારી આગળ આવી તે મને જોવા લાગ્યો. હું ચૂપ રહ્યો. પછી તે કાફરની પથારી આગળ ગયો. ત્યાં બંને જણ એક બીજાની ભૂડી મરકરી કરવા લાગ્યા ને એખ ઉઘાડવા લાગ્યા. આ બંને કેદીઓ ખૂનના કે મહાચોરીના આરોપવાળા હતા.

આવું બેઠ મને હવે તો શાનીજ આવે? ખીજે દહાડે ગવર્નરને આ બધું સંભળાવીશ એમ વિચારી મોડી રાત્રે હું થોડું ઉઠ્યો.

ખરું દુઃખ તો આ કહેવાય સામાન હંચકવા વિગેરેનું તો કંઈજ નથી. જે અનુભવ મને થયો તેવો ખીજ હિંદીને થતો હશે ખીજ પણ ડરતા હશે એમ યાદ કરી વળી હું ખુશી થયો કે આવું દુઃખ હું પણ અનુભવું છું. તે અનુભવથી હવે હું સરકાર સાથે લડત વધારે લડીશ ને જેલમાં આવી ખાખતમાં સુધારા કરવાનું ખનશે એમ મેં ધાર્યું. આ બધો સત્યાગ્રહની લડતનો આડકતરો લાભ છે.

ખીજે દિવસ.

ખીજે દહાડે ઉઠતાંજ મને જ્યાં ખીજ હિંદી કેદી હતા ત્યાં લઇ ગયા, એટલે મને ઉપરની ખાખત ગવર્નરને કહેવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો. બે કે તેવી રીતે હિંદી કેદીઓને કાફરાઓની કે ખીજની સાથે નહિ રખાય તેમ કરાવવાની લડત લેવાનું મનમાં રાખેલું છે. હું ગયો ત્યારે હિંદી કેદીઓ લગભગ પંદરેક હતા. તેમાં ત્રણ સિવાય ખીજ સત્યાગ્રહી હતા. ત્રણ જણ ખીજ ગુન્હાવાળા હતા. આ કેદીઓને કાફરાની સાથે રાખવામાં આવતા હતા. હું ગયો ત્યારે વડા દરોજાએ હુકમ કર્યો કે અમને બધાને નોખી કોટડી મળે મેં દિલ્હીની સાથે બેઠું કે કેટલાક હિંદીઓ કાફરાઓની સાથે સુવામાં રાજ રહે છે. તે એવા કારણથી કે ત્યાં ચોરીથી તમાકુ વિગેરે મળી શકે છે. આ આપણને શરમ ઉપજવનારું છે. આપણને કાફરા કે કોઈની ઉપર તિસ્તકાર ન હોય. પણ તેઓની વચ્ચે તથા આપણી વચ્ચે

સાધારણ વ્યવહારમાં એકતા નથી એ ન જુલાય તેવું છે. વળી જ તેઓની સાથે સુવાને માગે છે તે જુદાજ હેતુથી. એટલે જો આપણે ચઢવાના હોઈએ તો આવો ભાવ આપણા મનમાંથી નીકળવાની જરૂર છે.

જેલમાં એક દુઃખદ અનુભવ.

બેહાન્સખર્ગની જેલમાં બીજો પણ એક દુઃખદ અનુભવ થયેલો. ત્યાં બે વિભાગ જૂદી જાતના છે. એક વિભાગમાં કાફરી તથા હિંદી મજૂરીવાળા કેદી રહે છે. બીજા વિભાગમાં સાક્ષી કેદીઓને પૂરેલા હોય છે, ને તેમાં દિવાની જેલ ભોગવનારા હોય છે. તેમાં સખત મજૂરીવાળા કેદીને જવાનો હક નથી હોતો. અમારું સુવાનું બીજા વિભાગમાં હતું. પણ બીજા વિભાગનું જાજર વિગેરે અમે હકથી ન વાપરી શકીએ. પહેલા વિભાગના જાજરમાં એટલા ખર્ચા કેદી હોય છે કે. તેમાં જાજરની મહા પંચાત પડે છે. કેટલાક હિંદીને આ ખર્ચ દુઃખરૂપ વાત થઈ પડે છે. તેમાંનો એક હું હતો. મને દરોગાએ કહ્યું હતું કે બીજા વિભાગના જાજરમાં જવામાં હરકત નથી. તેથી તેમાં હું ગયેલો. આ જાજરમાં બીડ તો હોય છે. વળી જાજર ખુલ્લા હોય છે. તેને દરવાજા નથી હોતા. હું જવો ખેઠો કે તેવોજ એક જખરો મજબુત વિકાળ કાફરો આવ્યો. તેણે મને ઢી જવા કહ્યું. ને ગાળો દેવા લાગ્યો. મેં કહ્યું હમણાંજ હું છું. તેટલામાં તો મને ખાથ બીડીને ડંચક્યો ને ખહાર ફેંક્યો. સારે નસીબે મેં ખારસાખ પકડી લીધી એટલે હું ન પડ્યો. આમાં કંઈ હું ખબરાયો નહોતો. હસીને હું તો આલતો થયો;

પણ એક બે હિંદી કેદી જણે આ બનાવ જોયો તેઓ રડી પડ્યા. જલમાં તેઓથી મદદ તો થાય નહિ, એટલે નિરૂપાય જણી તેઓને ખેદ થયો. આવી જાતનાં દુઃખ બીજા હિંદીઓને પણ ભોગવવા પડ્યા છે એમ મેં પાછળથી સાંભળ્યું. આ ખાખતની મેં ગવર્નરને વાત કરીને જણાવ્યું કે હિંદી કેદીઓને સાડ નોખા જાળરની ખાસ જરૂર છે. ને એમ પણ જણાવ્યું કે કાકરા કેદીઓની સાથે હિંદી કેદીઓને મુદલ ન રાખવા બેધએ. ગવર્નરે તુરત હુકમ કર્યો કે મોટી જલમાંથી જાળરો હિંદી કેદીને સાડ કાઢી આપે; અને બીજા દિવસથી જાળરની તકલીફ મટી. હું પોતે ચાર દિવસ સુધી જાળરના ખુલાસા વિના રહેલો તેથી તબીબતને પણ જફા પડેાંચી હતી.

કોર્ટમાં.

જેહાન્નસખર્જેમાં રહ્યો તે દરમ્યાન મારે કોર્ટમાં ત્રણ ચાર વખત જવું પડ્યું હતું. ત્યાં મિ. પોલાકને તથા મારા દિકરાને મળવાની રજા મળી હતી, બીજા પણ કોઇ વેળા મળી જતા. કોર્ટમાં મને ઘરનો ખોરાક મંગાવવાની પણ છુટ મળેલી, તેથી રોટી, પનીર વિગેરે વસ્તુ મારે સાડ મિ. કેલનબેઠ લાવતા હતા.

બીજા સત્યાગ્રહીઓ.

હું આ જલમાં હતો તે દરમ્યાન સત્યાગ્રહી કેદી બહુ વધી ગયા હતા. એક વખત પચાસ ઉપરાંત થઇ ગયા હતા. ઘણાને એક પછરા ઉપર બેસી નાની હથોડી વતી ઝીણી કાંકરી ભાંગવાનું કામ સોંપતા હતા. દશેક જણ ફોટેલાં લુગડાં સીવવા વિગેરે કામમાં રોકાતા. મને સંચામાં ટોપા સીવવાનું કામ સોંપ-

વામાં આવેલું. સંચાનું કામ પહેલું અહિંજ હું શિખ્યો. આ કામ મુશ્કેલ નહતું. તેથી શીખતાં કંઈ વખત ન થયો.

કાંકરી ફેડવા જવા માટેની માગણીના અસ્વીકાર.

હિંદીનો મુખ્ય ભાગ કાંકરી ફેડવા ઉપર હતો. તેથી મેં પણ તે કામની માંગણી કરી. પણ દરોગાએ કહ્યું કે વડા દરોગાનો તેને હુકમ હતો કે મને ખહાર નહિ કાઢવો. તેથી તેણે મને કાંકરી ફેડવા જવાની રજા નહિ આપી. એક દિવસે એમ બન્યું કે મારી પાસ સંચાનું કે ખીજું સીવવાનું કામ નહતું. તેથી મેં પુસ્તકો વાંચવાનું શરૂ કર્યું. હિસાબ એવો છે કે દરેક ઈંદીએ કંઈને કંઈ જલનું કામ કરવું જોઈએ. તેથી દરોગાએ મને બોલાવીને પૂછ્યું “આજ તમે માંદા છો ?”

મેં જવાબ આપ્યો “નાજી.”

સં—ત્યારે તમે કેમ કંઈ કામ કરતા નથી ?

જ૦—મારી પાસે કામ હતું તે પૂરૂ થયું છે. હું કામને ઢાંગ કરવા ઇચ્છતો નથી. કામ મને આપો તો હું તે કરવા રાજી છું. નહિ તો નવરો બેઠો વાંચુ તેમાં શી હરકત છે ?

સં—એ તો ખરૂં પણ જ્યારે વડો દરોગો કે ગવર્નર આવે ત્યારે તમે સ્ટોરમાં રહો તો સાફ.

જ૦—હું એમ કરવા રાજી નથી. હું ગવર્નરને પણ કહેવાનો છું કે સ્ટોરમાં પૂરતું કામ નથી તેથી મને કાંકરી ફેડવા મોકલો.

સં—ત્યારે બહુ સાફ મારાથી તો રજા વિના તમને કાંકરી ફેડવા ન મોકલાય.

આ બનાવ બન્યા પછી બોડી વારે ગવર્નર આવ્યા. મેં

તેની પાસે બધી હકીકત જાહેર કરી, તેણે કાંકરી ફોડવા જવાની
ખરવાનગી ન આપી પણ જણાવ્યું; કે તમારે તેમ કરવાની જરૂર
નથી, કેમકે તમને બીજા દિવસે પાછા વોકસર્ટ મોકલવાના છે.
વોકસર્ટની જલ.

વોકસર્ટની જલ નાની હોવાથી કેટલીક છૂટ જે ત્યાં
ભોગવાય છે તે બેહાનસર્ગની મોટી જલમાં ન ભોગવાય.
જમકે વોકસર્ટની જલમાં મિં દાઉદ મહમદને માથે બાંધવા
સાફ સાલ અને ધબર (તો બીજાને પણ) પહેરવા આપતા હતા.
મિં રસ્તમજી, મિં સોરામજી તથા મિં સાપુરજીને તેમની
મોતાની ટોપી પહેરવા આપતા હતા. આ પ્રમાણે બેહાનસર્ગની
જલમાં બનવું મુશ્કેલ. તેમજ બેહાનસર્ગની જલમાં કેદીઓ
પહેલાં દાખલ થાય તેને ડાકટર તપાસે છે. આ તપાસના હેતુ
એ હોય છે કે કેદીઓને કંઈ ચેપી રોગ હોય તો તેની દવા
કરવી, ને તેને બીજા કેદીથી નોખા પાડવા. આવા કારણથી
કેદીઓને ખરાબર તપાસે છે. કેટલાક કેદીને ચાંદી વિગેરેના
રોગ હોય છે, તેથી બધાનાં ગુલ્લ અવયવો તપાસવામાં આવે છે.
આથી કેદીઓને તદન નાગા તપાસે છે. કાકરાઓને તો લગભગ
પંદર મિનિટ સુધી નાગા ઉભા રાખે છે કે જેથી ડાકટરનો વખત
બચે. હિંદી કેદીને ડાકટર આવે ત્યારેજ ધબર કઢાવે છે.
બાકીના કપડા અગાઉથી ઉતારાવે છે. ધબર ઉતારવા સામે
લગભગ બધા હિંદી હોય છે, છતાં ઘણા તો લડતને ખાતર
આનાકાની કરતા નથી, પણ મનમાં કચવાય છે. આ બાબતની
મેં ડાકટરને વાત કરી. તેણે કેટલાક હિંદી કેદીને ખાસ સ્ટોરમાં

તપાસ્યા પણ હમેશાં તે પ્રમાણે કરવાની તેણે ના પાડી. આ આખત એસોસીએશને લખાણ ક્યું છે, અને તકરાર હજી ચાલે છે. તે આખત તકરાર ઉઠાવની એ વ્યાજબી છે. એ ઘણો જૂનો રિવાજ છે તે એકાએક ખદલાવાનો નથી. છતાં તે વિષે વિચાર કરવા જવું છે.

તે ઉપર વિચાર.

મરદોમાંજ અવયવો સંતાડવાની જરૂર નથી. વળી ખીજે માણસ આપણા ખાનગી અવયવો તાકીને જોશે એમ માનવાનું કારણ નથી. ખોટી શરમ રાખવાને આપણે કારણ નથી. આપણે પોતે નિર્દોષ મનના હોઈએ તો કુદરતે આપેલી વસ્તુ ખાસ છૂપાવવાની જરૂર શી ? હું જાણું છું કે આ વિચારો હિંદી માનને વિચિત્ર લાગે તેવા છે, છતાં મને લાગે છે તે આખત હિંદી ઉતરીને ખરું શું છે તે જોવા જવું છે. એવી જાતની હરકતો લાવવાથી આપણને અતે લડતમાં નુકશાની થાય છે. અગાઉ હિંદી કેદીને ડાકટર ખિલકુલ ન તપાસતો, પણ એક વખત એ ત્રણ હિંદીને સવાલ પૂછ્યા. તેના જવાબમાં તેઓએ કહ્યું કે તેને કંઈ રોગ ન હતો. ડાકટરને વહેમ ગયો તે ઉપરથી તેણે ઉપર પ્રમાણે જવાબ મળવા છતાં પણ કેદીને તપાસ્યા ને તેઓ જૂઠા નીકળ્યા. ત્યારથી ડાકટરે હિંદી કેદીને પણ ખરાખર તપાસવાનો ઠરાવ કર્યો.

એટલે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જ્યારે આપણને કંઈ અડચણ આવી પડે છે ત્યારે તેનું કારણ ઘણું ભાગે આપણે પોતે હોઈએ છીએ.

વોકસર્ટમાં પાછા.

ઉપર ઠહી ગયો તે પ્રમાણે મને ચોથી નવંબરે વોકસર્ટ પાછો લઇ ગયા. તે વેળા પણ મારી સાથે એક દરોગો હતો. પોશાક કેદીના હતો પણ આ વેળા મને ચલાવ્યો નહિ. ગાડીમાં સ્ટેશને લઇ ગયા પણ ખીજ વર્ગને બદલે ટીકીટ ત્રીજ વર્ગની હતી. મને રસ્તાને સાડે અર્ધી રોટલા તથા ખુલીખીક આપ્યા. ખુલીખીક લેવાની મેં ના પાડી. તે છોડી દીધું. રસ્તામાં ખીજે ખોરાક લેવાની દરોગાએ પરવાનગી આપી. સ્ટેશન ઉપર જ્યારે ગયો ત્યારે કેટલાક હિંદી દરજી હતા. તેઓએ મને જોયો. વાત તો થાય નહિ. મારો પોશાક વિગેરે જેમ તેમનાં કોષ્ટ્રે રોધ દીધું. મને પોશાક વિગેરેથી કંઈ નહોતું લાગતું, એટલું કહેવાનો પણ અખત્યાર નહતો તેથી હું એ બધું જેમ રહ્યો. અમને બેને એક અલગ ડબ્બો આપ્યો હતો તેની પાસેના ડબ્બામાં એક દરજી ઉતારે હતો તેણે પોતાના ખાવાનામાંથી મને થોડું આપ્યું. હેડલબર્ગ ઉપર મિ. સોમાલાઇ પટેલ મળ્યા. તેમણે સ્ટેશન ઉપરથી કંઈ ખાવાનું લઇને આપ્યું. જ ખાઇની પાસેથી તેણે લીધું, તેણે પ્રથમ તો પોતાની લાગણી આપણી લડતમાં ખતાવવાના ધરાદાથી કંઈજ લેવાની ના પાડી. જ્યારે મિ. સોમાલાઇએ બહુજ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણે નામની છ પેની લીધી. વળી મિ. સોમાલાઇએ સ્ટાડર્ટન તાર કર્યો હતો તેથી ત્યાં પણ કેટલાક હિંદી સ્ટેશન ઉપર આવ્યા હતા અને ખાવાનું લાવેલા. એટલે રસ્તામાં દરોગાએ તથા મેં ખુબજ ખાધું.

વોકસર્ટ પહોંચતાં સ્ટેશન ઉપર મિ. નગદી તથા મિ.

કાલ મળ્યા. તે બંને સાથે થોડે રસ્તે ચાલેલા. છેટે રહીને ચાલવાની તેમને રજા આપી હતી. સ્ટેશનથી મારો સામાન હિપાડીને મારે વળી ચાલવું પડ્યું હતું.. આ બાબતની ચર્ચા પણ છાપામાં પુષ્કળ થયેલી.

વોકસર્સ્ટમાં હું પાછો પહોંચ્યો તેથી સહુ હિંદી ખુશ થયા. મને મિં દાઉદ મહમદવાળી કોટડીમાં તે રાતે પૂરેલો એટલે મોડી રાત સુધી અમે એક બીજાના અનુભવની વાતો કરી.

કેદખાનું કે છાવણી ?

હું જ્યારે વોકસર્સ્ટ પાછો ગયો ત્યારે હિંદી કેદીનો દેખાવ ફરી ગયો હતો. લગભગ ૩૦ ને બદલે ૭૫ કેદી થઈ પડ્યા હતા. તેટલાનો સમાસ થાય તેવો માર્ગ આ જલમાં નહોતો. તેથી આઠેક તંબુ ગોઠવ્યા હતા. રસોઇને સારા ખાસ ચૂલો પ્રિટોરિ-
 • આથી આવ્યો હતો. કેદીઓ ઘણી વેળા જલની પાસે નહીં વહે છે, તેમાં નહાવા જઈ શકતા. આ દેખાવ કેદીના કરતાં હાડવૈયાના જેવો લાગતો હતો. એ કેદખાનું ન હતું પણ સત્યાગ્રહીની છાવણી હતી. પછી દરોગા દુઃખ આપે કે સુખ દેની શી દરકાર ? હકીકતમાં તો ઘણા ખરા દરોગા એકંદરે ઠીક હતા. દરેક દરોગાના મિં દાઉદ મહમદે નામ પાડયા હતાં. એકનું નામ 'ઉકલી' પાડ્યું હતું. બીજાનું નામ 'મકુટો'. એમ બૂદાં બૂદાં નામ હતાં.

મિત્રોની મુલાકાત.

વોકસર્સ્ટની જલમાં મુલાકાતે ઠીક હિંદી આવતા. મિં કાલ તો હમિયાં અંધર રહેતા. કેદીઓની બહારની વ્યવસ્થા તે

દિલ દધને કરતા, તથા મળવા આવવાને જટલી અને તેટલી તક મેળવતા મિં પોલાક કામસૂર લગભગ દર અઠવાડીએ આવતા. નાતાલથી મિં મહમદ ઇબ્રાહિમ તથા મિં ખરસાણી કોંગ્રેસના મેનલાઈનના ઉઘરાણા બાબત ખાસ આવી ગયેલા. ઈંદને દહાડે તો એકસો શેઠીયાઓ મળી ગયા હશે. તે દહાડે તારોના પણ વરસાદ વર્ષ્યા હતા.

જેલ વિષે કેટલીક ફરિયાદ !

જેલમાં સાધારણ રીતે બહુ ચોખાઈ બળવવામાં આવે છે. જે તેમ ના થતું હોય તો દરદ ફાટી નીકળતાં વાર ન લાગે છતાં કેટલીક બાબતમાં ગંદકી પણ રહે છે. ઓઢવાની કામળી એક બીબની સદાય બદલાય છે. ગમે તેવા મેલા કાકરાએ ઓઢેલી હોય તે પાછી હિંદીને લાગ પણ આવે. તેમાં ઘણીવાર લીખો પડેલી હોય છે, ને તેમાંથી બહુ નીકળે છે. કાયદા પ્રમાણે તો દરરોજ તડકો હોય ત્યારે અર્ધો કલાક તેને સુકવવી જોઈએ પણ તેમ બાગ્યેજ થતું જેવામાં આવ્યું. કામળીની અગવડ ચોખાઈ રાખનાર માણસને જેવી તેવી નથી.

તેજ પ્રમાણે પહેરવાના કપડાંનું ઘણી વાર બને છે. જે કપડાં એક કેદીએ પહેર્યા હોય તેજ કપડાં તે કેદી છૂટે ત્યારે (હંમેશાં ધોવામાં નથી આવતાં. તેથી) બીબ કેદીને એવી મેલી સ્થિતિમાં પહેરાવે છે. આ ઘણી અકળામણની સ્થિતિ છે.

કેદીને ગીચોગીચ પણ બહુ પુરતા હતા. જોહાન્સબર્ગમાં જ્યાં માત્ર ૨૦૦ કેદીની સગવડ હતી ત્યાં લગભગ ૪૦૦ કેદી રાખતા આથી એક કોટડીમાં કાયદેસર કરતાં બમણા

કેદીને ઘણીવાર ભરતા ને તેને કોઈ વખત પૂરતી કામળી પણ નહિ મળે; આ તકલીફ જીવી તેવી ન હતી. પણ કુદરતનો ધારો એવો છે કે માણસ પોતાના કોષ વિના જે સ્થિતિમાં મુકાય તે સ્થિતિની ખરદાસ અપાટભેર કરે છે. આવું હિંદી કેદીને પણ બન્યું. ઉપરની ખરી અક્યલોમાં પણ હિંદી ગમતમાં રહેતા. મિ. દાઉદ મહમદ પોતે આખો દહાડો મજામાં રહેતા એટલુંજ નહિ પણ પોતાના હાસ્યવિનોદથી બધાને હસાવ્યા કરતા હતા.

હિંદીઓનું અયોગ્ય વલણ.

જલનાં દુઃખની એ વાત જોવામાં આવી કે એક વખત કેટલાક હિંદી બેઠા હતા તેલામાં એક કાપર દરોગો આવ્યો, તેણે થોડું ઘાસ કાપવા જવાને બે હિંદીઓની માંગણી કરી. કોઈ થોડીવાર ન બોલ્યું ત્યારે મિ. ઇમામ અબદુલકાદર કાપવા જવા તૈયાર થયા. તેમ છતાં પણ કોઈ તેની સાથે જવાને ન નીકળ્યા. સમુજગા દરોગાને કહેવા લાગ્યા કે ઇમામને ન લાઈ જ. આમ કહેવાથી બેવડી ખરાબી થઈ. એક તો દરેકે ઘાસ કાપવા તૈયાર થવાની જરૂર હતી તે તો રહ્યું, પણ જ્યારે કોમનું નામ રાખવાને ઇમામ સાહેબ તૈયાર થયા ત્યારે તેમનો હોહો ખુલ્લો થયો. તે ઘાસ કાપવા તૈયાર થયા પણ ખીજ કોઈ ન થયા એમ ખતાવી આપણી બેશરમી બહાર કરી.

એક ધર્મસંકટ.

જલ અર્ધા પૂરી થઈ હતી તેટલામાં ફીનીકસથી તાર આવ્યો કે મિસિસ ગાંધીને મરણતોલ માંદગી છે ને મારે ત્યાં મહાંચલું બેઠાં. સહુ આ ખબરથી દિલગીર થયા. મારી

પ્રરજ શી હતી, તેના મને સંદેહ ન થયો. જ્યારે પૂછ્યું હવે તું દંડ આપી જવા માગે છે કે નહિ ? ત્યારે મેં તુરત જવાબ આપ્યો કે મારાથી દંડ આપવાનું બનવા કાળજ નથી. સગાં સંબંધીથી છૂટા પડવું એ પણ અમારી લડતના ભાગ છે. જ્યારે સાંભળીને હસ્યો ને દિલગીર પણ થયો. આ વિચાર ઉપરથી વિચારતાં ઘાતકી જણાય એવો છે, છતાં મને તો ખાતરી છે કે એજ ખરો વિચાર છે. સ્વદેશ પ્રીતિ એ મારા ધર્મના હું ભાગ સમજું છું. ખોટો ધર્મ સચવાયો જણાય નહિ. ધર્મનું પાલન કરવામાં ખાયડી છોકરાંઓનો વિયોગ સહન કરવો પડે તો તે કરીએ, તેઓને ખોઈ બેસીએ તેમાં ઘાતકીપણું નથી એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવું તે આપણી પ્રજા છે. આપણે મરણ પર્વત લડવાનું પણ છે તો પછી ખીજે વિચાર થાયજ નહિ. હોડે રોખટસે આપણા કામ કરતાં ઉતરતા કામમાં પોતાના એક-જ દીકરાને ખોયો અને લડાઈમાં પોતે હોવાથી છોકરાને દફન કરવા સાર પણ તેનાથી નહિ અવાયું. આવા દાખલાઓથી દુનિયાનો ઇતિહાસ ભરપૂર છે.

કાફરોના કંટા.

જલમાં કેટલાક કાફર કેદીઓ બહુ મોટા ખુની હોય છે. તેઓની વચ્ચે તકરાર ચાલ્યાજ કરતી જોવામાં આવે છે. તેઓ કેટલીમાં પૂરાયા પછી મહોમાંહે લડે છે. ને કેટલીક વેળા દરોગાની સામે થાય છે. દરોગાને બે વખત કેદીઓએ માર્યા હતા; આવા કેદીઓની સાથે હિંદી કેદીને પૂરે તેમાં જોખમ છે એ તો દેખીતું છે. તેવા વખતે હિંદીને આવ્યો નથી પણ સર-

કારી કાયદો જ્યાં સુધી કહે છે કે કારકીની સાથે હિંદી કેદીને ગણવા ત્યાં સુધી જોખમકારક સ્થિતિ ગણાય.

સત્યાગ્રહીઓની તખીયત.

જેલનાં ખાસ માંદગી તો ઘણા કેદીને ન હતી. મિં. માવજીને વિષે હું કહી ગયો. મિં. રાજુ કરીને તામીલ હતા તેને સખત મરડો થયેલો. તખીયત ઘણી લથડી હતી. તેનું કારણ તેણે એમ ખતાવ્યું કે હમેશાં ત્રીશ પ્યાલા આહ પીવાની આદત હતી તે નહિ મળવાથી થયો. તેણે આહની માગણી કરી પણ તે તો નજ મળે, પણ તેને દવા મળી ને જેલના ડાકટરે જે રતલ દુધનો તથા રોટીનો હુકમ કર્યો. તેથી તેની તખીયત સરસ થઈ ગઈ. મિ. રવિકૃષ્ણ તાલેવંતસીંગની તખીયત છેવટ સુધી ખરાબ રહી. મિ. કાજી ને મિ. ખાવાઝીર છેવટ સુધી માંદા રહ્યા. મિં. રતનસી સોદાને આતુર્માંસનું વ્રત હોવાથી એકંટાણું ખાતા; ખોરાક ખરોખર નહિ હોવાથી જૂખ જેવતા છેવટે સોજ થયા. આ સિવાય પરચુરણ માંદગી કેટલાકને હતી. છતાં એકંદરે જોયું કે માંદગીવાળા હિંદી પણ હાર્યા ન હતા. તે દેશને સાફ આ ખાસ દુઃખ ઉઠાવવા રાજી હતા.

જેલમાં વર્ણવેલ.

એમ જોવામાં આવ્યું કે ખહારની ઇજાઓ કરતા અંદરની ઇજાઓ વધારે ભારે પડતી હતી. હિંદુ અને મુસલમાન તથા હિંદ અને નીચ જાત એવો આભાસ કોઈ કોઈ વેળા જેલમાં જોવામાં આવતો હતો.

જેલમાં ખધા વર્ગના ને ખધા વર્ણના હિંદી એકસાથે

રહેતા હતા તેમાં જોઇ શકાયું કે આપણે સ્વરાજ્ય ન ચલાવીએ એવું કંઇ નથી, કેમકે છવટે જ અડચણો આવી તે દૂર થતી હતી.

કેટલાક હિંદુ એમ કહેતા હતા કે અમે મુસલમાનોનું રાધેલું નહિ ખાઇએ. અમુક માણસના હાથનું રાધેલું નહિ ખાઇએ. એમ કહેનાર માણસે હિંદુસ્થાનની ખહાર પગજ ન મૂકેલા જોઇએ. મેં એમ પણ જોયું કે કાફરાઓ કે ગોરાઓ આપણા અનાજને અડકે તેમાં અડચણ નહોતી. એક વખત એવું બન્યું કે પેલો તો ઘેડો છે, તેની પાસે હું નથી સુવાનો, એવો સલાહ નીકળ્યો. આ પણ આપણને શરમાવા જેવું થયું. હડા ઉતરતા એમ માલમ પડ્યું કે આવી અડચણ લેવાનું કારણ તે માણસને પોતાને ખાધ હતો એમ નહિ પણ દેશમાં ખખર પડે તો તેના સગાં હરકત કરે. હું તો માનું છું કે આમ નીચ હૃદયના ડોળથી ને પછી નાતના જીલમના ડરથી આપણે સત્યને છોડી અસત્ય આદરી બેઠા છીએ. જો આપણે જાણીએ કે ઘેડાને તિરસ્કાર કરવો એ અડીક છે, તો પછી નાતથી કે ખીજથી ખોટી રીતે ડરી, ખરું છોડી આપણે સત્યાગ્રહી કેમ કહેવાઇએ ? આ લડતમાં ભાગ લેનારા હિંદી નાતની સામે, કુટુંબની સામે અને જ્યાં અધર્મ જુએ ત્યાં તેની સામે સત્યાગ્રહી થઇ બેસે એમ હું ઇચ્છું છું. તેમ નથી કરતા તેથીજ લડતમાં ઢીલ થાય છે, એવો મારો તો નિશ્ચય છે. આપણે બધા હિંદી છીએ, તો પછી ખોટા ભેદ રાખી વઢી મરીશું ને હક માગશું એ કેમ થશે ? એવી ધાસ્તીથી આપણે જ ખરું છે તે નહિ કરીએ તો પછી આપણી લડતોમાં કેમ જીતશું ? ડરીને અમુક કામ તજવું એ

તો કાયરનું કામ ગણાય. અને કાયર હિંદી સરકારની સામે જે
મહાયુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેમાં છેવટ સુધી ઝૂંઝવાના નથી.

જેલમાં કોણ જઈ શકે ?

ઉપરની હકીકતો ઉપરથી આપણે 'જેલ' કે વ્યસની, નાત
જાતના ખોટા ભેદ રાખનાર, તકરારી, હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે
તપાવત રાખનાર, ને રોગી, આવા માણસ જેલમાં જઈ, અથવા
લાંબી મુદત રેહી ન શકે. તેથી આપણે જેઈ શકાયે છીએ કે
દેશહિતને ખાતર માન સમજ જેલમાં જનારા શરીરમાં, મનમાં
તથા આત્મામાં તાંદુરસ્ત હોવા જોઈએ. રોગી માણસ છેવટે
થાકે. હિન્દુ મુસલમાન, હું જાંચ, બીજો નીચ એમ જણનાર,
વ્યસનને વશ, ચાહ, બીડી કે બીજી વસ્તુની પાછળ ઘેસો થનાર
છેવટ સુધી ન લડે.

જેલમાં વાંચન.

જે કે દિવસ આખો કામ હોય તો પણ સવાર સાંજ-તથા
રવિવારે કંઈક વાંચવાનો વખત મળી શકે છે અને જેલમાં બીજી
ઉપાધિ ન હોવાથી શાંત મને વાંચી શકાય છે. વખત ખડુ ઓછો
રહેતો છતાં મહાન રસિકનનાં બે પુસ્તકો, મહાન થોરોના નિર્બંધો,
ખાંધબલનો કંઈક ભાગ, ગેરીબોલ્ડીનું જીવન (ગુજરાતીમાં) લોડ
એકનના નિર્બંધ (ગુજરાતીમાં), હિંદુસ્તાનને લગતી બીજી બે
ઓપડીઓ એમ વાંચ્યા. રસિકન તથા થોરોના લખાણોમાંથી
સત્યાગ્રહ શોધી કઢાય છે. ગુજરાતી પુસ્તકો બધાને વાંચવા સાઈ
મિ. દિવાને મોકલેલા. આ સિવાય ભગવદ્ગીતા લગભગ હમેશાં
વાંચવામાં આવતી. આ વાંચવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે સત્યા-

ગ્રહને વિષે મારૂં મન તો વધારે દઢ થયું ને આજે હું કહી શકું છું કે જલથી જરાએ કંટાળો લેવો જવું કંઈજ નથી.

જેલ ન જવું કે જવું ?

હું જે ઉપર લખી ગયો છું તેમાંથી જે જાતના ખ્યાલ આપણે કરી શકીએ છીએ. એક તો એ કે જેલમાં જઈ બંધન ભોગવવું, જાડો ખરસટ અને ખરાબ પોષાક પહેરવો, જેવું તેવું ખાવું, ભુખે મરવું, દરોગાની પાટુઓ ખાવી, કાપરાઓમાં વસવું, પસંદ પડે કે ન પડે તેવું કામ કરવું, હમેશાં તાબેદારી આપણા ચાકર થવાને લાયક હોય એવા દરોગાની ઉઠાવવી, કોઈ ભાઈબંધ દોસ્તને મળાય નહિ, કોઈને કાગળ ન લખાય, જરૂર-જોઈતી વસ્તુઓ ન મળે, લુંટારા ચોર વિગેરેની સાથે સુવું. આવું દુઃખ કોને સારૂં ઉઠાવવું ? તેના કરતાં તો મરવું ભલું. દંડ આપી છુટીએ પણ જેલમાં ન જઈએ. જેલ તો કોઈને ન હોય. આમ વિચાર કરી માણસ તદ્દન નબળો બને અને જેલથી ડરે તથા ત્યાં જઈ જે સારૂં કરવાનું છે તે કરતાં અટકે.

ખીજે ખ્યાલ એમ થાય કે જેલમાં હું દેશહિતને ખાતર, આખરે જાળવવા, ધર્મને સારૂં જાઉં. એ તો મારા સારા નસીબની નિશાની ગણાય. વળી જેલમાં મને દુઃખ તો છે નહિ. બહાર મારે ઘણાની તાબેદારી ઉઠાવવી પડે છે, તેને બદલે જેલમાં માત્ર દરોગાનીજ ઉઠાવવી રહી. જેલમાં મારે ચિંતાજ ન મળે, મારે ન મળે કમાવાનું, ન ચિંતા રહી ખાવાની, તે તો નિયમસર ખીજા માણસો પકાવે છે. આ બધાનું મારે કંઈજ આપવું પડતું નથી. અને કસરત ખૂબ માય એટલું કામ મળે છે, મારા બચસન

અધા સહેજે જતા રહે છે. મારું શરીર કબજે થયું છે પણ મારો આત્મા વધારે છૂટો છે. હું નિયમસર ઉઠી બેસી શકું છું. મારા શરીરનું જતન જોયા તેને કબજે રાખે છે તેઓજ કરે છે. આમ દરેક રીતે બેતાં હું છૂટો છું.. કદાચ મારી ઉપર મુશીબત આવે છે, મને કોઈ પાપી દરોગો મારી લે છે, તો પણ હું ધીરજ રાખતાં શીખું છું. અને તેવું કામ કરતો અટકાવવાને હવે મને તક મળે છે. એમ સમજી ખુશી થાઉં છું. આવા વિચારથી જલ ને પવિત્ર અને સુખદાયક માનવી અને કરવી એ આપણા હાથમાં છે. દુઃકામાં સુખ અને દુઃખ એ મનની સ્થિતિ છે.

હું ઉમેદ રાખું છું કે મારો આ ખીજો અનુભવ વાંચી વાંચનાર એવાજ નિશ્ચય ઉપર આવશે, કે દેશને ખાતર અથવા ધર્મને ખાતર જલ જવું. તેમાં ઈજા ઉઠાવવી, અથવા ખીજી રીતે સંકટ સહન કરવાં એમાંજ સુખ માનવાનું છે.

અનુભવ ત્રીજો.

પ્રસ્તાવના.

જ્યારે ફ્રેન્ચઆરીની પચીસમી તારીખે મને ત્રણ માસની સખત મજૂરીની જલ મળી અને મારા જલથી ભાઈઓને તથા મારા દિકરાને હું વોઈસસ્ટર્ટની જલમાં ભેટ્યો ત્યારે હું ધારતો ન હતો કે આ ત્રીજી જલની જગા વિષે મારે ખડું કહેવા કે લખવા જેવું રહેશે. પણ તે મારી ધારણા માણસની ઘણી ધારણાઓની જેમ ખોટી નીવડી છે. આ વખતે મને જે અનુભવ

મળ્યો છે તે ઓરજ છે. તેમાંથી જે હું શીખ્યો છું તેટલું વરસોના અભ્યાસથી શીખાત નહિ. એ ત્રણ માસ હું અમૂલ્ય ગણું છું. તે દ્વંદ્વ મુદતમાં સત્યાગ્રહના આખેહૂખ ચિતારો. મને ઘણા મળ્યા છે, અને ત્રણ માસ પહેલાં હું હતો તેના કરતા આજે વધારે લગવાન સત્યાગ્રહી છું એમ માનું છું. આ બધાને સાફ મારે અહિંની (દ્વાંસવાલની) સરકારનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

ત્રણ માસની સજા.

કેટલાક અમલદારોએ પણ લીધાં હતાં કે મને આ વેળા છ માસથી ઓછી જેલ કદિ નહિ મળે. મારા સાથીઓ-યુઝર્ગ અને નામાંકિત હિન્દીઓ-મારો દિકરો-એ બધા છ માસની જેલ ભોગવતા હતા તેથી હું ધચ્છતો હતો કે અમલદારોની આશા પાર પડે. છતાં મારી ઉપર તહોમત કાયદાના ધારાની રૂએ હતું તેથી મને ધાસ્તી હતી કે વધારેમાં વધારે ત્રણજ માસ મળશે ને તેમજ થયું.

મિત્રોના મેલાપ.

જેલ મળ્યા બાદ મિં દાઉદ મહમદ, મિં રસ્તમજ, મિં સોરાબજી, મિં પિલે, મિં હન્નૂરાસિંગ, મિં લાલ બહાદુરસિંગ વિગેરે લડવૈયાઓને ઘણા હર્ષથી મળ્યો. દશેક સિવાયના બીજા બધાને જેલના મેદાનમાં તંબુમાં સૂવાની ગોઠવણ હતી. તેથી જેલના કરતાં લડાઈની છાવણી જેવો દેખાવ હતો. તંબુમાં સૂવાનું સૌને પસંદ હતું. ખાવાનું સુખ હતું. રસોઈ અગાઉની જેમ આપણેજ હાથ હતી. તેથી મનગમતી રીતે રાંધવાનું બનતું હતું. બધા મળીને ૭૭ કેદી

(સત્યાગ્રહી) એકઠા થયા હતા.

જેલમાં કામ.

જેને ખહાર લઈ જતા તેનું કામ સહજ અઘરું હતું. માલસ્ટ્રેટની કચેરી આગળનો રસ્તો ખાંધવાનો હતો તેને સારૂ પથરા ખોદવા પડતા, ટાંછ ખોદવી પડતી, અને તેને સારવાં પડતાં. તે થઈ રહ્યા ખાદ નિશાળના ચોગાનમાંથી ઘાસ ખોદવાનું હતું. પણ ઘણે ભાગે સૌ મજ્જથી કામ કરતા હતા.

આમ ત્રણેક દિવસ સુધી હું પણ સ્પેન (ટુકડીઓ) સાથે ગયેલો. દરમિયાન તાર આવ્યો કે મને ખહાર કામ કરવા ન કહાડવો. હું નિરાશ થયો, કેમકે મને ખહાર જવું પસંદ હતું. તેમાં મારી તખીયત સુધરતી હતી અને શરીર ઠસાતું હતું. સાધારણ રીતે હું બે વખત હમ્મેશાં જમું છું. તેને બદલે વોક-સર્સ્ટની જેલમાં ઉપલી કસરતને લીધે શરીર ત્રણ વખત ખાવાનું માંગતું હતું. હવે તો મને આઠ કાદવાનું કામ મળ્યું. તેમાં દહાડા ન વળે એમ લાગ્યું. આટલું કામ પણ જવાનો વખત આવ્યો.

પ્રિટોરિયામાં.

માર્ચની બીજી તારીખે ખખર મળ્યા કે મને પ્રિટોરિયા મોકલવાનો હુકમ છે. તેજ દહાડે મને તૈયાર કર્યો. વરસાદ પડતો હતો. રસ્તા ખરાબ હતા, આમાં મારી ગાંસડી હાથકી. મારે તથા મારા દરોગાને જવું પડ્યું. સાંજનીજ ટ્રેનમાં ત્રી વર્ગની ગાડીમાં મને લઈ ગયા.

કેટલાકના મનમાં આથી એમ થયું, કે વખતે સમાધાન આવે. કેટલાકે એમ વિચાર્યું કે મને બધા જેલથી નોખો પાડી

દુઃખ દેવાનો ઇરાદો હતો. કેટલાકને એમ લાગ્યું કે આમની સલામાં ચર્ચા ન થાય એવા હેતુથી પ્રિટોરિયા રાખીને મને વધારે છૂટ અને સગવડ આપવાનો હેતુ પણ હોય.

વોકસર્ટ છોડવું મને ન ગમ્યું. જામ દિવસે અમે સુખમાં રહેતા તેમ રાતના સારી વાર્તાઓ કરી આનંદ કરતા. મિ. હબ્બારસિંગ તથા મિ. જોશી એ જે જણા મુખ્યત્વે કરીને બહુ સવાલ જવાબ કરતા અને તે સવાલો કંઈ ફેંકી દેવા જવા ન હતા. પણ સૌન-વાર્તાના હતા. જ્યાં આવી સ્થિતિ હતી, ને જ્યાં વધારેમાં વધારે હિન્દી કેદીની છાવણી હતી ત્યાંથી જવું કયા સત્યાગ્રહીને ગમે ?

પણ માણસનું ઇચ્છ્યું થતું હોય તો તે આદમી ન કહેવાય. એટલે હું તો આલ્યો. રસ્તામાં મિ. કાળની સલામ થઇ. એક ડહાણામાં દરોગો તથા હું પૂરાયા. ટાટ પડતી હતી; વરસાદ આખી રાત વરસ્યો. મારો અઝ મારી સાથે હતો તે પહેરવાની મને પરવાનગી મળી. તેથી કંઈક ઠીક થયું. મને ખાવાને સાડ રોટી તથા ચીઝ બંધાવ્યાં હતાં. હું તો ખાધને નીકળ્યો હતો એટલે તેને ન અડક્યો. તેના ઉપયોગ દરોગાએ કર્યો.

પ્રિટોરિયાની જલમાં.

ત્રીજી તારીખે પ્રિટોરિયા પહોંચ્યો. બહુ નવું જણાયું. જલ પણ નવીજ બંધાયેલી છે. માણસો નવા. મને ખાવાનું કશું પણ તેની તો ઇચ્છા ન હતી. મારી પાસે મીઠીમીઠનો પૌરિજ મૂક્યો. તેના એક ચમચો ચાખીને મેં છાડી દીધી. દરોગાને અચંપો લાગ્યો. મેં કહ્યું, મને ભૂખ નથી. તે હસ્યો. પછી બીજા

દારોગાના હાથમાં હું ગયો. તે બોલ્યો “ગાંધી ટોપી ઉતાર”
 મેં ટોપી ઉતારી. પછી તેણે મને પૂછ્યું, “તું ગાંધીના દિકરો
 છ?” મેં કહ્યું ‘ના મારો દિકરો તો છ મહિનાની જન્મ
 વાકસર્ટમાં ભોગવે છે.” પછી મને એક કોટડીમાં પૂર્યો. મેં
 તેમાં આંટા મારવાનું શરૂ કર્યું. થોડીવારમાં દારોગાએ દરવા-
 જામાં કેદીઓ તપાસવાનું કાણું હોય છે તેમાંથી મને ચાલતો
 જોયો અને તે બોલી ઉઠ્યો, “ગાંધી તું આંટા ન માર; મારી
 ભાંય ખગડે છે.” મેં આંટા મારવાનું ખંધ કર્યું, અને એક
 ખુણામાં ઉભો. મારી પાસે કંઈ વાંચવાનું પણ ન મળે. હજી
 મારી ચોપડીઓ મને મળી ન હતી. મને આઠ વાગતે પૂર્યો હશે.
 જ્યાં વાગે ડાક્ટર પાસે લઈ ગયા. ડાક્ટરે મને કંઈ ચેપી દરદ
 છે કે નહિ તેટલું પૂછી રજા આપી. પાછો પૂરાયો. અગિયાર
 વાગે મને બીજી નાની કોટડીમાં લઈ ગયા તેમાં મેં બધો વખત
 ગાળ્યો. તેવી કોટડી એક એક કેદીઓને સારૂ બનાવવામાં આવી છે.
 કોટડીમાં.

તેની લંબાઈ પહોળાઈ ૧૦x૧૭ ફુટ હશે એમ ધારૂં છું.
 ભાંય કાળી ડામરવાળી છે તેને ચક્રચક્રિત રાખવા દારોગાઓ
 મથ્યા કરે છે. તેમાં હવા તથા અજવાળાને સારૂ એક કાચની
 તથા લોખંડના સળીયાની ઘણીજ નાની ખારી છે. કેદીઓને
 રાતના તપાસવા ખાતર વિજળીની ખત્તી રહે છે. આ ખત્તી
 કેદીની સગવડને સારૂ નથી. કેમકે તેનું અજવાળું વાંચી શકાય
 તેટલું નથી હોતું. હું ખત્તીની પાસે જઈને ઉભતો ત્યારે મોટા
 અક્ષરવાળી ચોપડી વાંચી શકતો હતો. ખત્તી બરોબર આઠ

વાગે ખુઝાવે છે. પણ રાતના લગલગ પાંચ કે છ વાર પાછી સળગાવી કેદીઓને પેલા છિદ્ર વાટે દરોગાઓ તપાસી જાય છે. ગવર્નર પાસે ત્રણ માગણી.

અગિયાર વાગ્યા પછી ડેપ્યુટી ગવર્નર આવ્યા. તેની પાસે મેં ત્રણ માગણી કરી. ચોપડીઓની, મારી સ્ત્રીની માંદગીને ક્ષીધે. તેને કાગળ લખવાની, પરવાનગીની તથા એક ખેસવાની ખાંકડીની. પહેલીને વિષે 'વિચારીશ,' બીજીને વિષે 'કાગળ લખજે,' ત્રીજીને વિષે 'ના' આમ જવાબ મળ્યા. મેં જ્યારે ગુજરાતીમાં કાગળ લખીને આપ્યો ત્યારે તેની ઉપર શેરો થયો કે મારે કાગળ અંગ્રેજીમાં લખવો. મેં કહ્યું, મારી ગ્યારત અંગ્રેજી જાણતી નથી. મારા કાગળ તેને દવા જેવા થઇ પડે છે. તેમાં કંઈ નવું કે ખાસ લખવાનું હોતું નથી. છતાં મને પરવાનગી ન મળે. અંગ્રેજીમાં લખવાની પરવાનગીને મેં ઉપયોગ કરવાની ના પાડી. મારી ચોપડીઓ મને તેજ દહાડે સાંજના આપવામાં આવી.

ખપોરના ખાવાનું આવ્યું તે પણ ખંધ દરવાજા કોટડીમાં ઉભાં ઉભાં ખાવું પડ્યું. ત્રણેક વાગે મેં નહાવાની પરવાનગી માંગી. નહાવાની જગ્યા મારી કોટડીથી સવાસો ફૂટ છેટી હશે. દરોગો કહે " ઠીક છે, કપડાં ઉતારીને (નાગો થઇને) જા." મેં કહ્યું, " એમ કરવાની કંઈ જરૂર છે ? હું મારાં કપડાં પડદા ઉપર મુકીશ. " ત્યારે તેણે તેમ કરવા રજા આપી; પણ કહ્યું, " વખત ન લગાડતો " હજી માફ શરીર લૂછવાનું બાકી હતું, ત્યાં તો બાઇસાહેબે રાડ પાડી, " ગાંધી, તૈયાર થયો કે ? " મેં કહ્યું. " હમણાં તૈયાર થઇશ. " હિંદીનું મોં.

જેવાનુંયે ભાગ્યેજ મળતું હતું. સાંજ પડી એટલે દોઢ કામળી રૂંને કાથાની ચટાઈ સવાને મળ્યાં, ઓશિકું કે પાટિયું ન હતાં. જાનરૂ જવું તે પણ એક દરોગો ચોઢી કરવા ઉભતો. તે વળી મને ઓળખે નહિ તો બોલે:—“ સામ, હવે નીકળ, ” સામને તો પાપખાનામાં વખત પૂરો લેવાની ખૂરી આદત; તે સામ એમ કેમ ઉઠે ? અને ઉઠે તો તેની હાજત પૂરી કેમ થાય ? કોઈ વેળા દારોગો નહિ તો કાફરો આમ ઉભી ડોકિયાં કરે અથવા “ઉઠ ઉઠ”નું ગાન કરે.

જેલમાં મળેલું કામ.

કામ બીજા દહાડે મળ્યું, તે ભોંય અને દરવાજા સાથે ફરવાનું એટલે ચકચકતા (પોલિશ) કરવાનું. દરવાજા રોગાન ચઢાવેલા લોખંડના. તેને હંમેશાં પોલિશ થું કરવા ? મેં ત્રણ ત્રણ કલાક એક દરવાજા ઉપર ઘસવામાં ગાળ્યા. પણ તેમાં કંઈ ફેરફાર મેં તો ન જોયો. ભોંયમાં કંઈ ફેર પડતો ખરો. મારી જોડે બીજા કાફરો કામ કરતા હતા. તેઓ વળી પોતાની સજની કહાણી ભાંગ્યા તૂટ્યા અંગ્રેજીમાં સંભળાવે ને મારી સજનું પૂછે. કોઈ પૂછે, તે ચોરી કરી ? તો કોઈ પૂછે, તું દારૂ વેચવા સાર આવ્યો છે ? જ્યારે મેં એક કાંધક સમજી કાફરાને સમજાવ્યું ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યો, “ કવાઈટ રાઈટ ” (ઠીક થયું.) “ અમલુંગુ ખેડ ” (ગિરા ખરાબ છે) “ ડોન્ટ પે ફાઇન ” (દંડ ન આપજો) મારી કોટડીની ઉપર લખ્યું હતું, “ આઈસોલેટેડ ” (નાંખો પાડેલ). મારી કોટડીની પાસે બીજી પાંચ કોટડી તેવીજ જેવામાં આવી.

મારે પાડોશી એક ખૂનનો પ્રયત્ન કરવાની સજા ભોગવનાર
કાફરો હતો ત્યાર પછી ત્રણ ખીબો હતા. તેની ઉપર દુનિયાના
બહેવાર વિદ્વાની જનાખોરી કરવાનો ગુન્હો હતો. આવા
સોખતીઓમાં આવી સ્થિતિમાં પ્રિટોરિયાની જલનો અનુભવ
મેં શરૂ કર્યો.

ખોરાક.

જેવી ઉપરની દશા તેવો ખોરાક હતો. સવારના પૂપૂ,
ખપોરના ત્રણ દહાડા પૂપૂ ને પટેટા અથવા ગાજર, ત્રણ દહાડા
વાલ, અને સાંજના ઘી વિનાના આવલ. ખુધવારે ખપોરના વાલ
તથા આવલ અને ઘી, તથા રવિવારે પૂપૂની સાથે આવલ તથા
ઘી; આમ મળે. ઘી વિના આવલ મુશ્કેલીથી ખવાય. ઘી ન
મળે ત્યાં લગી તે ન ખાવાનો નિશ્ચય કર્યો. સવારના તેમજ
ખપોરના પૂપૂ કોઈ વેળા કાચું તો કોઈ વેળા રાખના જેવું
હોય. વાલ કોઈ કોઈ વખત કાચા હોય. સાધારણ રીતે વાલ
ઠીક પાકતા. શાક મળે ત્યારે નાની ચાર, પટેટી એ આઠ
ઐંસમાં ગણાય ને ગાજરને દહાડે તે ગરુયાં ત્રણ; તે પણ નાનાં.
કોઈ કોઈ વેળા સવારના ચાર અથવા પાંચ ચમચા જટલું પૂપૂ
લેતો પણ સાધારણ રીતે દોઢ મહિનો મેં માત્ર ખપોરના વાલ
ઉપર ગાળ્યો. આમાંથી વોક્સસ્ટર્ટના મારા જલ્દી ભાઈઓએ
જાણુવા જેવું છે કે, આપણે આપણા પોતાના રસોયા ઉપર કંઈ
કાચું હોય અથવા ઓછું હોય ત્યારે રીસ કરતા તે ઠીક ન
હતું. આપણા ભાઈ રસોઈ કરે ત્યારે રીસ કામ આવે. ઉપરની
સ્થિતિમાં શું કરીએ ? ખેરાક ત્યાં પણ કરાય, પણ તે રાવ ન

શોભે એમ માનું છું. જ્યાં સંકડો કેદી સંતોષ માનીને બેસે ત્યાં રાવ શી ? રાવનો હેતુ એકજ હોવો જોઈએ. તે એ કે બીજા કેદીને પણ રાહત થાય. હું કોઈ કોઈ વેળા દારોગાને પટેલ થોડા છે, એમ કહું ત્યારે તે મારે સાથે બીજા આણી આવે તેમાં દહાડા શા વળ્યા ? એક વેળા મેં જોયું કે તે તો બીજાના કટોરામાંથી મને આપતો હતો એટલે મેં તે વાતજ છોડી દીધી.

આવલમાં ઘી સાંજના નહોતું મળતું તે મને અગાઉથી માલુમ હતું, તેનો ઇલાજ કરવાનો નિશ્ચય હતો. મેં તુરત વડા દારોગાને બહોર કયું, તેણે કહ્યું. “ ઘી તો માત્ર બુધવારે તથા રવિવારે ખપોરના ગોસ્તની અવેજમાંજ મળશે. વધારે વખત જોઈએ તો ડાક્ટરને મળવું. ” બીજા દહાડે ડાક્ટરને મળવા મેં અરજ કરી. મને તેની આગળ લઇ ગયા.

ઘીની માંગણી.

ડાક્ટરની પાસે મેં બધા હિન્દી કેદીઓને સાથે ચરબીની અવેજમાં ઘીની માંગણી કરી. વડો દારોગો હાજર હતો તેણે કહ્યું, “ ગાંધીની માંગણી ખરાખર નથી. આજ સુધી કશું ખરા બધા હિન્દીએ ચરબી ખાધી છે, અને ગોસ્ત પણ ખાધું છે. જ્યો ચરબી નથી લેતા તેને હવે સૂકા આવલ મળે છે, તે બધા ખૂશીથી ખાય છે. જ્યારે સત્યાગ્રહી કેદીઓ હતા ત્યારે તેઓએ પણ ખાધા હતા. તેઓનું વજન દાખલ થતી વેળા લીધેલું હતું અને છોડતી વેળા પણ લીધેલું. છૂટતી વખતે તે બધા વજનમાં વધ્યા હતા. ” ડાક્ટરે પૂછ્યું, “ બોલ, હવે તું શું કહે છે ? ” મેં કહ્યું, “ આ વાત મને ગળે ઉત-

રતી નથી. છતાં મારે વિષે તો હું ઠહું છું કે એ મારે બિલકુલ
 ઘી વિના જવું પડશે તો મારી તખીમત જરૂર ખગડશે.” ડાક્ટર
 બોલ્યા, “ત્યારે તારે સાફ હું રોટીનો હુકમ કરું છું.” મેં
 કહ્યું, “હું ઉપકાર માનું છું. પણ મેં ખાસ મારે સાફ અરજી
 નથી કરી. જ્યાં લગી ઘીનો હુકમ બધાને મળે નહિ ત્યાં લગી
 મારાથી રોટી નહિ લેવાય.” ત્યારે ડાક્ટરે કહ્યું, “હવે તું મને
 દોષ ન દેજે.”

અરજી.

હવે શું કરવું ? વડો દારોગો આટે નહિ પડત તો હુકમ
 થાત. તેજ દહાડે મારી પાસે રોટી તથા આવલ ધર્યાં. હું
 ભૂખ્યો હતો. પણ સત્યાગ્રહીથી એમ કેમ રોટી લેવાય ? તેથી
 મેં ખંને ન લીધાં. બીજા દહાડે ડિરેક્ટરને અરજી કરવાનો
 હુકમ માંગ્યો તે મળ્યો. તેને અરજીમાં બેહાનસખર્ગ તથા
 વોકસર્ટના દાખલા આપી બધા કેદીને સાફ ઘીની માંગણી કરી,
 આ અરજીનો જવાબ પંદર દિવસે મળ્યો. તે એ હતો કે બીજી
 જાતનો ખોરાક હિન્દીને સાફ કરે ત્યાં સુધી મને દરરોજ આવલ
 સાથે ઘી મળે. મને આમ ખખર ન હતી તેથી પહેલે દહાડે
 મેં આવલ ઘી તથા રોટી ખુશી થઈ ખાધાં. રોટીની જરૂર નથી
 એમ જણાવ્યું. પણ ડાક્ટરનો હુકમ છે, એટલે તે મળ્યાજ
 કરશે એમ કહ્યું. એટલે તે પણ મેં પંદર દિવસે લીધી. પણ
 મારી ખુશાલી એકજ દિવસ ટકી. બીજા દિવસે મને માલમ
 પડ્યું કે હુકમ તો ઉપર મુજબ છે, એટલે ફરીથી મેં આવલ
 ઘી અને રોટી લેવાનો ઇન્કાર કર્યો. વડો દારોગાને જણાવ્યું કે

“ જ્યાંસગી બધા હિન્દીને તે પ્રમાણે ઘી નહિ મળે ત્યાંસગી હું નથી લઇ શકતો. ” ડેપ્યુટી ગવર્નર જ સાથે હતો તેણે કહ્યું “ તે તારી મરજી ઉપર આધાર રાખે છે. ”

મેં ફરીથી ડિરેક્ટરને લખ્યું. મને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ભોરાક છેવટે નાતાલના જવો થશે, મેં તેની ઉપર ટીકા કરી અને હું પોતે ઘી નથી લઇ શકતો વિગેરે કારણો. ખતાવ્યાં. છેવટે બધું મળી દોઢ માસ ઉપરાંત વીતી ગયો ત્યારે મને હુકમ આવ્યો કે જ્યાં જ્યાં હિન્દી કેદી ઘણા હશે ત્યાં ત્યાં ઘી આપવામાં આવશે. આમ લડત લીધા બાદ દોઢ માસે મારો અપવાસ (રોજ) છૂટ્યો એમ કહીએ તો ચાલે. મેં લગભગ છેલ્લો એક માસ ચાવલ ઘી તથા રોટી ખાધાં પણ સવારે ખાવાનું નહિ રાખ્યું, તેમજ ચાવલ રોટી લેવા શરૂ કર્યા પછી બપોરના જ્યારે પૂપૂ આવતું ત્યારે તે પણ ભાગ્યેજ દસ અમથા લેતો હોઇશ. કેમકે તે હંમેશાં જૂદી રીતે રંધાયેલું હોય. છતાં રોટીના તથા ઘીના આધાર ઘણો હતો, એટલે તબીયત વળી.

મેં ઉપર કહ્યું કે તબીયત વળી. કેમકે જ્યારે હું એકજ ટુંક ઉપર હતો ત્યારે મારી તબીયત પડી ભાંગી હતી. મારી તાકાત ગઇ હતી અને મને દરેક દિવસ સુધી સખત આધારશીશી થઇ આવેલ તથા છાતી બગડવાની નિશાની જણાઇ હતી.

કામની બદલી.

છાતી બગડવાનું બીજું કારણ હતું. હું ઉપર લખી ગયો કે મને ભોંય તથા દરવાજા સાફ કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. આ કામ દરેક દહાડા કરાવ્યા બાદ બે તૂટેલી કામળીને સીવીને

એક કરવાનું કામ મળ્યું. આ કામ ઝીણું હતું. આખો દહાડો વાસો નમાવીને ભોંય ઉપર કામ કરવું રહ્યું, તે પણ કોટડીમાં બેસીને. આથી સાંજ પડ્યે મારી ઠેડ દુઃખવા આવતી ને મારી આંખને પણ કંઈક ઈર્ષા થવા લાગી. કોટડીની હવા ખરાબ એમ તો મેં હમ્મેશાં માનેલું. વડા દારોગા આગળ એક બે વખત માંગણી કરી કે મને બહાર જોડવા વિગેરેનું કામ સોંપે. તેમ નહિ તો મને ખુલ્લી હવામાં કામળી ગૂંથવાનું આપે. તેણે ખંનેની ના પાડી. આ બાબત પણ મેં ડિરેક્ટરને જણાવી. છેવટે ડાક્ટરનો હુકમ થયો અને મને ખુલ્લી હવામાં કામળી ગૂંથવાનું થયું. જો ખુલ્લી હવામાં કામ કરવાની પરવાનગી ન મળત તો હું માનું છું કે મારી તબીયત વધારે બગડત. આ હુકમ મળતાં બીજી કંઈક અડચણો પડેલી પણ તેનું ધ્યાન કરવાની જરૂર નથી. એટલે એમ થયું, કે મારો ખોરાક બદલ્યો તેની સાથેજ ખુલ્લી હવામાં કામ કરવાનું મળ્યું. તેથી બેવડો લાભ થયો. જ્યારે કામળી ગૂંથવાનો હુકમ થયો ત્યારે એમ મનાતું કે એકને ગૂંથતાં એક અઠવાડિયું જશે એટલે તેમાંજ મારી સુદત પૂરી થશે. પણ તેમ થવાને બદલે હું તો પહેલી કામળી ગૂંથ્યા બાદ એક બેડી બે દહાડે ગૂંથી રહેવા લાગ્યો. તેથી કામ બીજું શોધ્યું. એટલે કે ગંજપ્રસાદને બિન ભરવાનું, ટિકીટ પાછીટ સીવવાનું વિગેરે.

મેં ઘણા સત્યાગ્રહીને કહેલું કે જો તેઓ તબીયત બગાડીને જલમાંથી નીકળે તો તેઓના સત્યાગ્રહમાં ફેર ગણાય. કેમકે મદત પાલન આપણે ધીરજથી લઈ રહ્યા છીએ. વૃણી ચિંતા રાખી-

એ તોપણ તખીયત ખગડે સત્યાગ્રહીએ તો જલનો મહેલ કરવો રહ્યો. આવા વિચારથી હું દિલ્લગીર થતો કે રખેને મારે પોતાને જ ખગડેલી તખીયત નીકળવું પડે. વાંચનારે યાદ રાખવું કે ધીનો હુકમ મારે સાફ થયો તે હું કબૂલ નહોતો કરી શકતો. એટલે મારી તખીયત સત્યાગ્રહમાં ખગડી. પણ ખીબને તે નિયમ લાગૂ પડી શકતો નથી. દરેક કેદી જ્યારે પોતે એકલો એક જલમાં હોય ત્યારે પોતાને સાફ અડચણો દૂર કરવાની માંગણી કરી શકે છે. પ્રિટોરિયામાં તેમ ન કરવા મારે ખાસ કારણ હવું તેથી જ મારે એકલાને સાફ ધીનો હુકમ હું કબૂલ નહોતો કરી શકતો.

દરોગા સાથેનો સંબંધ.

ઉપર જણાવી ગયો કે મારો ઉપરી દરોગો કંઈક કડક વર્તણૂંક ચલાવતો. આમ લાંબું નહિ ચાલ્યું. જ્યારે તેણે બેયું કે હું સરકારની સામે તો ખોરાક વિગેરે ખાખત લાંચા કરું છું, પણ તેના બધા હુકમ ઉઠાવું છું ત્યારે તેણે ઢળ ફેરવી. અને મને જમ પ્રાપ્ત તેમ કરવા દે. એટલે કે જનરલ, નહાવા વિગેરેની અડચણ દૂર થઈ. વળી પોતાનો હુકમ મારી ઉપર ચાલી શકે છે એમ લાગ્યે જ જણાવા દે. તે દરોગાની ખદલીમાં ખીબે આવ્યો તે તો ખાદશાહ હતો. મને ઘટતી સગવડ આપવા તેની કાળજી રહેતી. તે કહેતો કે “જે માણસ પોતાની કોમને સાફ લેડે છે તેને હું ચાહું છું. હું પોતે લડવાવાળો છું. તને હું કેદી ગણતો નથી.” આમ ઘણી આસાયેશની વાતો કરતો.

વળી થોડા દહાડા ખાદ મને અરધો કલાક સવારે ને તેટલો જ વખત સાંજે આંટા મારવાને જલની ફળીમાં કાઢતા. તે

કસરત જ્યારે ખહાર ખેસીને કામ કરવાનું થયું ત્યારે પણ જરૂરી હતી. આ ધારો જ કેદીને ખેસીને કામ કરવાનું હોય છે તે ખધાને લાગુ પડે છે.

વળી જ ખાંકડીની મને ના માડેલી તે ખાંકડી તેની મેળે વડા દરોગાએ થોડા દહાડા ખાદ્ય મોકલી હતી. દરમિયાન જનરલ સ્મટ્સ તરફથી બે ધર્મનાં પુસ્તક મને વાંચવા મળ્યાં હતાં તે ઉપરથી મેં અનુમાન કર્યું કે મારી ઉપર જ દુઃખ પડ્યું તે કંઈ તેના પ્રમાણથી નહિ; પણ તેની તેમજ બીજાઓની બેદરકારીને લીધે તથા આપણને કાફરાઓમાં ગણે છે તેને લીધે. એટલું તો ચોક્કસ જણાયું, કે મારાથી કોઈની સાથે વાતચિત ન થઈ શકે એજ મને એકલો મૂકવાનો હેતુ હતો. કેટલીક મહેનતે મને સીસાપેન તથા નોટબુકની પણ પરવાનગી મળેલી.

ડિરેક્ટરની મુલાકાત.

પ્રિટોરિયા મને પહોંચાડ્યો તેની શરૂઆતમાંજ ખસૂસ પરવાનગી મેળવી મિ. લિચિનસ્ટાઇન મને મળ્યા હતા. તે આવેલા માત્ર ઑફિસના કામને સારૂ પણ મને કેમ છે વિગેરે સવાલો તેણે પૂછ્યા. આનો જવાબ દેવા હું નારાજ હતો. પણ તેણે દાખીને પૂછ્યું તેથી મેં કહ્યું “હું ખધું તો નથી કહેતો. પણ આટલું કહું છું કે મારા ઉપર ઘાતકી વર્તણૂંક ચાલે છે. આમ કરી જનરલ સ્મટ્સ મને પાછો હઠાવવા માંગે છે પણ તે તો થવા કાળ નથી. જ દુઃખ પડશે તે સહન કરવા તૈયાર છું. મારું મન શાંત છે. આ તમે જાહેરમાં ન મૂકશો. ખહાર નીકળ્યા ખાદ્ય હું ચોતે ખધું દુનિયાને જાહેર કરીશ.”

મિ. લિચિનસ્ટાઇને આ હકીકત મિ. પોલાકને જણાવી.
મિ. પોલાકથી ન જરવાયું અને તેણે ખીજાએને વાત
કરી. તેમાંથી ડેવિડ પોલાકે લૉડ સેલ્મોર્નને લખ્યું,
ને તપાસ ચાલી. આ ઉપરથી ડિરેક્ટર મેંને મળવા આવ્યા, તેને
મેં ઉપરનાજ શબ્દો જણાવ્યા. વિશેષમાં જણાવી ગયો છું તે
ખામીઓ ખતાવી. તે ઉપરથી દશેક દહાડા બાદ મને સૂવાનું
પાટિયું આશિકું, તથા રાતના પહેરવાનું ખમીશ તથા નાક
લૂછવાનો ફમાલ મોકલ્યાં. તે મેં લીધાં. આ વિષે મેં લખાણ
રજૂ કર્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે ઉપર પ્રમાણે બધા હિન્દીને
હાજત રહે છે. ખરું જોતાં સૂવા બેસવા ખાંખત ગોરાઓ કરતાં
હિન્દી વધારે કોમળ છે. તેને આશિકા વિના ચલાવવું મુશ્કેલ છે.

એટલે ખાવાની તથા ખુલી હવામાં કામ કરવાની સગવડ
ઉપર પ્રમાણે વધી પણ નસીબ બે ડગલાં આગળજ. પાટિયું
માંકડોથી ભરપૂર હતું. તેથી તે તો મેં દસેક દિવસ ન વાપર્યું.
છેવટે વડા દરોગાએ તે દુરસ્ત કરાવ્યું એટલે વાપરવું શરૂ
કર્યું. દરમિયાન મને તો ભોંય ઉપર કામળી નાંખી સૂવાની ટેવ
પડી ગઇ હતી. એટલે પાટિયાથી કંઈ ફેરફાર જણાયો નહિ.
આશિકાની ગેરહાજરીમાં મારી ચોપડીઓનો ઉપયોગ કરતો એટલે
તે મળવાથી પણ કંઈ વિશેષ તપાવત ન પડ્યો.

હાથબેડી.

શરૂઆતની જ વર્તણૂક હતી તે ઉપરથી જ વિચારો મને
થયા તેમાં વળી નીચેના ખનાવથી ટેકો મળ્યો. ચારેક દિવસ
પછી મિસિસ પિલેના કેસમાં મને સાક્ષી-સમન્સ મળ્યો. તેથી

મને કોરટમાં લઈ ગયા. તે વેળા હાથમાં હાથકડી પહેરાવી. વળી દારોગાએ તે ચપોચપ ચઢાવી. આ તો અજાણતાં કરેલું એમ માનું છું. વડો દારોગો જોઈ ગયો. તેની પાસેથી મેં પરવાનગી મેળવી હતી કે મારે એક ચોપડી વાંચવા સાથે લઈ જવી. તેના મનમાં હશે કે ખેડીથી હું શરમાતો હોમશ તેથી મજકુર ચોપડી તેણે મારા ખંને હાથમાં પકડવાનું કહ્યું, કે જથી ખેડી દેખાવ નહિ. આથી મને તો હસવું જ આવ્યું. ખેડીમાં હું પાતે માન સમજ્યો. જ ચોપડી મેં લીધી હતી તે અનાયાસે જ એ હતી કે જનું નામ ગુજરાતીમાં ("The kingdom of God is within you" by Tolstoy) "ખુદાનો દરખાર તારા અંતરમાં છે" એ પ્રમાણે થાય. મેં મનમાં વિચાર્યું કે આપણુ ભારે યોગ ખન્યો છે. ખહારથી હું ગમે તેવો બીડમાં મૂકાઉં પણ જો ખુદાને મારા અંતરમાં વસવા જવો થઈને હું રહું તો પછી મારે ખીજ શી પરવા હોય? આ પ્રમાણે મને ચલાવીને લઈ ગયા હતા. વળતાં જલનો ખટારો આવ્યો હતો. હું જવાનો છું એ ખખર હિન્દીઓમાં હોવી જોઈએ, તે ઉપરથી કેટલાક હિન્દી કોર્ટ આગળ ઉભા હતા. તેમાંથી મિ. ત્ર્યંબકલાલ વ્યાસ મને મિસિસ પિલ્લેના વકીલ મારપ્રતે મળી શક્યા હતા.

એક ખીજ વેળા પણ મને કોર્ટ લઈ ગયેલા ત્યારે પણ હાથકડી પહેરાવેલી. જતાં આવતાં ખંને વખતે ખટારો હતો.

સહન કરવામાં સાર છે.

ઉપર જ હકીકત હું આપી ગયો છું, તેમાંની કેટલીક નજીવી ગણી શકાય પણ તે બધી વિસ્તારથી આપવાનો હેતુ

એ છે કે નાની મોટી બધી બાબતોમાં સત્યાગ્રહ લાગુ પડી શકે છે. છોટા દરોગાઓએ આપેલી શરીરની અડચણો મેં કબુલ રાખી તેના અંત એ આંખો કે માફ મન સાંત રહ્યું. એટલુંજ નહિ, પણ તેજ અડચણો તે લોકોએ દૂર કરી. જે હું સામે થાત તો માફ મનોબળ વેરાઈ જત ને મારે જે મોટાં કામો કરવાનાં હતાં તે ન થઈ શકત તથા તે દરોગા મારા શત્રુ જેવા થઈને રહેત.

ખોરાકની બાબતમાં ટેક રાખવાથી ને શરૂઆતમાં દુઃખ સહન કરવાથી તે અડચણ પણ દૂર થઈ. તેમજ ઝીણી બાબતોમાં સમજી શકાય તેવું છે.

પણ મોટામાં મોટો લાભ તો એ થયો કે શરીરનું દુઃખ સહન કરવાથી મારા મનનું બળ ઘણુંજ વધેલું હું ચોક્કસી રીતે જોઈ શકું છું. હું માનું છું કે ગયા ત્રણ માસનો લાભ મને ઘણોજ મળ્યો છે ને આજે હું વધારે દુઃખો સહેલથી ઉઠાવવા તૈયાર થઈ રહ્યો છું. એમ જોઈ છું કે સત્યાગ્રહને હંમેશાં ધર્મની સહાય છે. અને સત્યાગ્રહીની કસોટી કરતાં પણ તે જગતનો કર્તા સહન થઈ શકે તેટલોજ બોલે મૂકતો જાય છે.

વાંચન.

મારા દુઃખની અથવા તો સુખની અથવા બંને કહાણી, તો હવે પૂરી થઈ ગણાય. પણ ત્રણ માસમાં મને ઘણા લાભો મળ્યા તેમાં મોટા લાભોમાંનો એક લાભ, વાંચવાની તક મળી તે પણ ખરો. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ, કે પ્રથમ ભાગમાં હું કંઈક વિચારમાં ઉતરી જતો, દુઃખથી કંટાળતો. વળી મન વાણી ને વળી વાંદરાની માફક મન તરડીઆ મારે. આવે સમયે

ઘણીવાર માણસો ઘેલા જવા થઈ જાય છે. મારા પુસ્તકોએ મારો ખચાવ ભારે કર્યો. હિંદી ભાષાઓના સમાગમની જોટ ખડુ ભાગે પુસ્તકોએ પૂરી પાડી. મને હંમેશાં લગભગ ત્રણ કલાક વાંચવાના મળતા. સવારનો એક કલાક મળતો ત્યારે હું ખાતો નહિ એટલે તે ખચે. સાંજના પણ તેમજ અને અપેરના ખાતા ખાતા વાંચવાનું ખનતું. સાંજના તો વળી થાક્યો ન હોઈ ત્યારે ખતી થયા પછી પણ વાંચતો. શનિવારે તથા રવિવારે તો પુષ્કળ વખત રહે. આ દરમ્યાન લગભગ ત્રીસ ઉપરાંત પુસ્તકો વાંચ્યાં ને કેટલાંક વિચાર્યા. તેમાં અંગ્રેજી પુસ્તકો, હિંદી, ગૂજરાતી, સંસ્કૃત અને તામીલ એમ હતાં. અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં જાણુવા જવાં ટોલસટોયનાં, એમસનના તથા કાલીઘલના ગણું છું. પહેલાં એ ધર્મ સંબંધી હતાં. આની સાથે ખાધખલ પણ મેં જલમાંથીજ લીધું હતું. ટોલસટોયનાં લખાણ ગમે તે ધર્મ માનનારો માણસ વાંચીને લાલ લઈ શકે એવાં સરસ અને સરળ છે. વળી તે માણસ જમ કહે છે તેમ કરનાર છે, એટલે તેના લખાણ ઉપર સાધારણ રીતે વધારે ભરોસો રહી શકે છે.

કેંચ વિપ્લવ.

કાલીઘલનું કેંચ ખળવા ઉપરનું લખાણ છે. તે અસરકારક છે તે ઉપરથી અને થઈ આવ્યું કે હિંદુસ્તાનની દૂરદશા મટાડવાનો ઉપાય આપણને ગેરી પ્રજા તરફથી મળવાનો નથી મારી માન્યતા છે કે કેંચ પ્રજાએ ખળવાથી ખાસ લાલ મેળવ્યો નથી. આમ માઝીનીનો પણ વિચાર હતો. આમાં ઘણાં મતભેદ છે.

તેનો વિચાર આ જગ્યાએ થાય તેમ નથી. તે ઇતિહાસમાં પણ કેટલાક સત્યાગ્રહીના દાખલા જોવામાં આવ્યા.

ગુજરાતી હિંદી અને સંસ્કૃતે એ પુસ્તકોમાં સ્વામીજીનાં તરફથી મોકલાયેલ વેદ-શબ્દ-સંજ્ઞા, ભટ્ટ* કેશવરામ તરફથી મળેલા ઉપનિષદ, મિ. મોતીરામ તરફથી મળેલ મનુસ્મૃતિ, ફ્રાંનીકસમાં છપાયેલ રામાયણસાર, પાતંજલ-યોગ-દર્શન, નથુરામજીની ખનાવેલી આહિનકપ્રકાશ તથા પ્રોફેસર પરમાનંદે આપેલી સન્ધ્યાની ગુટિકા, ગીતાજી તથા મરહુમ કવિશ્રી રાયચંદનાં લખાણ આ પ્રમાણે વાંચવામાં આવ્યાં આ ખંડમાંથી મને ઘણું વિચારવાનું મળ્યું. ઉપનિષદથી મને અત્યંત શાંતિ રહેલી. તેમાં એક* વાક્ય મને ચોટી રહ્યું છે તેનો સાર એ છે કે જ કંઈ તું કરે તે આત્માના કલ્યાણને ખાતર કરજે. એ શબ્દોમાં લખાયેલું છે. તે ખડુ રસિક છે. તેમાં બીજું ઘણુંએ વિચારવાનું છે.

પણ સર્વથી વધારે સંતોષ કવિશ્રી રાયચંદનાં લખાણમાંથી મળ્યો. તેમના લખાણ મારા વિચાર પ્રમાણે તો સર્વને માન્ય થઈ પડે તેવાં છે. તેમની રહેણી ટોલ્સટોયની જેમ હંચા પ્રકારની હતી. આમાંથી તથા સન્ધ્યાના પુસ્તકમાંથી કેટલોક ભાગ મેં મોઢે* કરેલો. તેનું રટણ જ્યારે જ્યારે રાતના જાગું ત્યારે કરતો અને સવારના અર્ધા કલાક હંમેશાં તેજ વિચારમાં ગાળતો. મોઢે કરેલું ઘણું ખોલી જતો અને આથી મન રાતદહાડો આનંદમાં રહેતું. કોઈ વેળા નિરાશા આવે તો વળી વાંચેલાનો વિચાર થાય કે તુરત હસતો થઈ જઈ, તથા ઇશ્વરને ઉપકાર માનું. વિષે પણ ઘણા વિચારો વાંચનાર આગળ મૂકવા જેવા છે છ ॥

તેમ કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. માત્ર એટલું જ કે આ જમાનામાં સારાં પુસ્તકો તે સત્સંગની ખામી કંઈક પૂરી પાડે છે એટલે સહુ હિંદી જે જગમાં સુખ ભોગવવા માગે તેણે વાંચવાની ટેવ પાડવી.

તામીલનો અભ્યાસ.

તામીલ લોકોએ જે કયું છે તે બીજા હિંદીએ આ લડતમાં નથી કયું. એટલે બીજા કારણસર નહિ તો માત્ર મનમાં અને મનથી તેઓનો ખરો ઉપકાર માનવાને ખાતરજ મારે ધ્યાનપૂર્વક તામીલ વાંચવું જોઈએ એમ વિચાર આવ્યો. તેવી પાછળનો એક મહિનો મુખ્ય ભાગે તામીલનો અભ્યાસ કરવામાં જ ગાળ્યો. તામીલ જેમ જેમ વધારે જણતો જઈ છે તેમ તેમ તે ભાષાની ખૂબીઓ જોતો આવું છે. તે ઘણી સરસ અને મધુર ભાષા છે તથા તેની રચના ઉપરથી જણાય છે કે તામીલ લોકોમાં ઘણા હુશિયાર, વિચારવાન અને શાણા પુરૂષો થયા છે અને થાય છે. વળી જો હિંદુસ્તાન એક થવાનું છે તો કેટલાક મદ્રાસ બહારના હિંદીએ પણ તામીલ જણવું જોઈએ.

અંત.

આ અનુભવ વાંચી કોઈ વાંચનાર જોણે દેશદાઝ જાણી નથી તે જાણે, જાણીને સત્યાગ્રહી બને, તે જોણે જાણી છે તે દ્વંદ્વ થાય એમ ઇચ્છું છું. જોણે પોતાનો ધર્મ જાણ્યો નથી તે ખરી દેશદાઝ નહિ જાણે એમ હું વધારે માનતો જઈ છું.

ખાકીમાં તો:—

અલખ નામ ધુનિ લગી જગનમે,

મગન લયા મન્દિરમે રાજ;

આસન મારી સુરત દઢ પારી,
દિયા અગમ ધર દેરા જ.
બળી—

કરના પ્રકારી કયા દ્વિગીરી
સદા મગન મન રહેનાજી.

દુનિયામાં રહીને ફકીરી રાખી શકાય છે. છેવટે ખુદા-
મશ્વર-કેમ જણાય ? તો કહે છે કે:—

હસતાં રમતાં પ્રગટ કરી દેખુરે
મારું જીવું સફળ તવ લેખુરે,
એનું સ્વપ્ને જે દર્શન પામેરે
તેનું મન ન ચઢે ખીજા ભામેરે.

સમાપ્ત.

વાંચો.

મ૦ ગાંધીજીના લખેલાં બીજાં પુસ્તકો.

ધર્મનીતિ અથવા નીતિધર્મ..... ૦-૪-૦

અપ્રસિદ્ધ લેખોનો સંગ્રહ..... ૦-૪-૦

થોડા વખતમાં છપાઇ બહાર પડશે. લખો:—

ગાંધીજી સાહિત્ય મંદિર-સુરત.

સત્યાગ્રહની છેલ્લી લડતનો અનુભવ.

(ઈંડીઅન ઓપીનીઅનના સુવર્ણ અંકમાંથી ઉતારો.)

લખનાર:— મહાત્મા ગાંધીજી.

“ છેલ્લી લડાઈમાં તો અવધિ થઈ છે. તે અનુભવ લખવાનો મને વખતજ મળ્યો નથી. તેમાં મળેલા અનુભવનો લાભ ઈ. ઓ. ના વાંચકવર્ગને આપવાનો હતો. છેલ્લી લડત તે સત્યાગ્રહનું ત્રીજું પ્રકરણ હતું એ વાંચનારે યાદ રાખવું ઘટે છે. પહેલું પ્રકરણ ખંધ થયું ત્યારે આપણે—મેં તો જરૂર—છેલ્લું માન્યું હતું. પણ જ્યારે બીજું પ્રકરણ શરૂ થવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે ઘણા ભાઈઓ મને કહેવા લાગ્યા કે હવે કોણે લડશે ? વખતો વખત કોમ એટલું જોર બતાવી શકશે નહીં. આ સાંભળ્યું ત્યારે હું હસેલો. સત્ય ઉપર મારી અચળ આસ્થા હતી. મેં જવાબ આપ્યો કે ‘લોકોએ એક વખત રસ આપ્યો છે એટલે હવે વધારે લડશે.’ થયું પણ તેમજ. પહેલી વેળા સા ખસેં હિંદી જલ ગયા. બીજી વેળા સેંકડો ગયા. એટલુંજ નહિ પણ નાતાલ જગ્યું ને ત્યાંથી આગેવાનો ભાગ લેવા આવ્યા. લડત ખુબ લાંબાકા છતાં જોર તુટ્યું નહીં ને આપણે આગળ વધ્યા. છેલ્લી વેળાએ તો હારનીજ વાતો મેં સાંભળી. “ વખતો વખત તને સરકાર દગો હીયે, તું છેતરાય ને વખતો વખત લોકો ખાડામાં ઉતરે એ બનેજ નહીં. ” આવું કડવું વચન મારે સાંભળવું પડતું હતું. હું ઘણુંયે સમજતો હતો કે સરકારના દગાની સામે મારો કે કોઈનો ઉપાય ચાલે તેમ નહતું. આપણે

ત્રોમીસરી નોટ લાઇએ પણ સહી કરનાર ઇનકાર કરે અથવા ધૂટી પડે તેમાં લેનારનો શો દોષ ? હું તો જાણુતો હતો કે સરકાર વચનભંગ કરે તો જમ આપણને વધારે મહેનત કરવી પડશે તેમ તેમ તેને વધારે આપવું પડશે. કરજી કરજી ભરતાં વખત લગાડે તેટલે દરજ્જે તેને વધારે બોબે ઉપાડવો પડે છે. મેં તો વળી જવાબ આપ્યો કે “ સત્યાગ્રહની લડત એવી છે કે તેમાં હારવાનું કે પસ્તાવાનું છેજ નહિ. તે લડતમાં હિંમેશાં માણસ વધારે બળવાન થાય છે. તેમાં થાક લાગતો નથી ને દરેક મજલે જોર વધે છે. જો આપણામાં સત્ય હશે તો હિંદી કામ આ વેળા વધારે કામ કરશે ને પોતાનું નામ વધારે કિયવળ કરશે. ” આ જવાબ મેં વાળ્યો ત્યારે મારા સ્વપ્નામાં પણ ન હતું કે ત્રીસ હજાર ગરીબડા હિંદી જગસે, તેઓ પોતાનું નામ ને પોતાના દેશનું નામ અમર કરશે. જનરલ બોથાએ પોતાના એક ભાષણમાં કહ્યું છે કે હિંદી કામે જીવી હડતાલ પાડીને જળવી તેવી ગોરાઓ પાડી કે જળવી શક્યા નથી. છેલ્લી લડાઇમાં ચોરતો દાખલ થઇ, સાળ વર્ષના જીવાન બાળકો ઘણા જોડાયા ને લડતે બહુ વધારે ધાર્મિક સ્વરૂપ લીધું. દ. આ. ના હિંદીની વાત આખા જગતમાં ફેલાઇ. ને હિંદુસ્તાનમાં ગરીબને તવંગર, જીવાન ને ઘરડા, પુરૂષ તેમજ સ્ત્રી, રાજા ને રૈયત, હિંદુ-મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી, મુંબઈવાળા, મદ્રાસવાળા, કલકત્તાવાળા ને લાહોરવાળા બધા જગ્યા; બધા આપણી તવારીખથી વાકેફ થયા ને આપણને મદદ કરવા લાગ્યા. વડી સરકાર અમલી, વાઇસરોયે પ્રજાનું વલણ જાણીને પ્રજાપક્ષ લીધો.

આ બધી જગજહેર વાત છે. લડતનું મહત્વ ખતાવવા હું આ બીનાઓ લખી જાઉં છું. આ લેખ લખવામાં મારો મુખ્ય હેતુ તો એ છે કે જે બીનાઓથી હું વિશેષ વાકેફ છું, જેની હિંદને ખબર નથી અને જેનું જ્ઞાન દ. આ. માં રહેનારા હિંદી ભાષા-જ્ઞાને પણ પુરું નથી, તે બીનાઓનું દર્શન કરાવવું.

ટોલ્સ્ટોય કાર્મમાં જે તાલીમ લેવાઈ તે બધી આ છેલ્લી લડાઈમાં કામ આવી. સત્યાગ્રહીઓએ જે જીંદગી ત્યાં ભોગવી તે આ લડતમાં અમૂલ્ય થઈ પડી. તેજ જીંદગીની નકલ વધારે સારી રીતે ફીનીક્સમાં કરવામાં આવી. જ્યારે ટોલ્સ્ટોય કાર્મ બંધ કર્યું ત્યારે તેમાં વસતા નિશાળીઆ તથા તેના માખાનની સાથે એ શરત હતી કે જે નિશાળીઆ ફીનીક્સ રહે તે જો ઉમરલાયક હોય તો તેણે લડત ફરી જાગે ત્યારે તેમાં દાખલ થવું જોઈએ. ખરું જોતાં ફીનીક્સમાં મુખ્ય કેળવણીજ સત્યાગ્રહની થઈ પડી. ફીનીક્સમાં વસનારા કુટુંબને પણ એ નિયમ લાગુ પડતો થયો. તેમાં માત્ર એકજ કુટુંબ અળગું રહ્યું. એટલે પરિણામ એ આવ્યું કે ફીનીક્સ ચલાવવા સારું જેટલા માણસની જરૂર પડે તે તે સિવાય બધા જ્યારે લડત ઉઠી ત્યારે તૈયાર હતા. આથી ત્રીજી લડતની શરૂઆત ફીનીક્સવાળાઓથી થઈ. જ્યારે સ્ત્રીઓ પુરૂષો ને બાળકો નીકળ્યાં ત્યારનો દેખાવ મારાંથી ભુલાય તેવો નથી. દરેકને એકજ લાગણી હતી; તે એ કે આ લડત ધર્મયુદ્ધ છે, ને તેઓ જાત્રાએ નીકળતા હતા. જતી વેળા તેઓએ લજ્જન કીર્તન ગાયાં તેમાંનું એક પ્રખ્યાત કાવ્ય “મુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ” એ છે. તે અવસરે જે અવાજ બાળકો

છીઓ, ને મરહોના મુખમાંથી નીકળતો હતો, તેનો લણુકારો હજુ મારા કાનમાં પડે છે. આ સંઘની સાથેજ મહાન પારસી રસ્તમજી હતા. ઘણાના મનમાં હતું કે મિ. રસ્તમજીએ ગદ્ય-વેળા એટલું દુઃખ ભોગવ્યું છે કે તે હવે નહિ જોડાય. આમ યોલનારા મી. રસ્તમજીની મહત્તાને નહોતા જાણતા. યૈરાંઓ અને ખાળકો જ્યાં ને પોતે ઘેર બેસે એ તેમનાથી જોવાયજ નહિ. મને આ સમયના ખીજા બે ખનાવ યાદ આવે છે. મી. રસ્તમજી તથા તેના કેશરી સિંહ જેવા ખાળક સોરાખજી વચ્ચે હરિશાધ ચાલી. સોરાખજી કહે ખાવાજી મારે આવવું છે; તમારી વતી મને જવા દો અથવા મને પણ સાથે લઈ જાઓ.

ખીજે દેખાવ મરહુમ હુસેનમીયાની સાથેનો મી. રસ્તમજીનો મેળાપ હતો. મી. રસ્તમજી તેને મળવા ગયા ત્યારે તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી ને તેણે કહ્યું 'કાકાજી, જો હું સાંજે હોઉં તો તમારી સાથે જલમાં આવું.' ભાઈ હુસેનનો દેશ તરફનો પ્રેમ ખડુ ભારે હતો. તેણે ખાટલાવશ છતાં હાડતને ટેકા આપેલો ને જ કેાધ મળતું તેની પાસે તે હાડતનીજ વાત કરતો.

ફીનીકસમાં જાઓ પાછળ રજા તેઓમાં ૧૬ વર્ષની અંદરના છોકરાઓ પણ હતા. તેઓએ ને કારભારીઓએ જલની ખહાર હોવા છતાં જલમાં જનાર કરતાં વધારે કરી ખતાવ્યું. તેઓએ રાત દિવસનો ભેદ કહાડી નાંખ્યો. પોતાના સાથી તથા મુરખીઓ ન છુટે ત્યાં લગી અઘરાં મતો લીધાં, અલુણા આહાર ઉપર નિર્વાહ ચલાવ્યો, ને જોખમનાં કામો પણ બેધડક થઈ માથે લીધાં. જ્યારે વીક્ટોરીયા કાઉન્ટીમાં હડતાલ પડી ત્યારે

સેંકડો ગીરમીટીઆઓએ ફીનીકસમાં આંશરે લીધા. તેઓની ખરદાસ કરવી એ એક મહત્ત્વ કાર્ય હતું. ગીરમીટીઆના શેઠા તરફથી ધાંડ આવવાની ધાસ્તી છતાં બેઘડકપણે કાર્ય કર્યે જવું એ બીજું. પોલીસો ત્યાં ગયા, મી. વેસ્ટને પકડી ગયા, બીજાઓને પકડી જાય એવો સંભવ હતો, તે બધાની તૈયારી રાખી. પણ એક આદમી ફીનીકસમાંથી ચળ્યો નહી. હું ઉપર કહી ગયો છું કે આમા માત્ર એકજ કુટુંબ અપવાદ રૂપે રહેલું. ફીનીકસના કારભારીઓએ આ પ્રસંગે કોમની સેવા બજાવી છે તેનું માપ હિંદી કોમ કરી શકે તેમ નથી. આ છુપો ઇતિહાસ હજી નથી લખાયો તેથી હું તેમાંનો કંઈક ભાગ આપી જાઉં છું. તે એવી આશાથી કે કોઈક દિવસ કોઈ જ્ઞાસુ વધારે હકીકત મેળવી ફીનીકસના કારભારીઓના કાર્યની કીંમત કંઈક અંશે આંકી શકે. હું વિશેષ લખવા લલ-આઉં છું. પણ ફીનીકસને અહીં પડતું મેલું છું.

ફીનીકસની ટુકડી જલ ગઇ એટલે જોહાન્સબર્ગથી ન રહી શકાયું. ત્યાંની સ્ત્રીઓ અધીરી થઇ. તેઓને જલ જવાનો ઘણોજ ઉત્સાહ થયો. મી. થંબી નયડું કુટુંબ આખું તૈયાર થયું. તેમની ઝોરત, સાળી, સાસુ, મી. મુરગનનાં સગાંઓ, મીસીસ પી. કે. નાયડુ, અમર નામ કરી ગએલી બહેન વાલી-આમા અને બીજી સ્ત્રીઓ તૈયાર થઇ. તેઓ કાખમાં બાળકો લઇ આલી નીકળી. મી. કેલનએક તેઓને લઇ ફીનીખન ગયા. ત્યાં જવામાં એવી ઉમેદ હતી કે તેઓ ફી સ્ટેટની સરહદ પર જઈ પાછા વળતાં પકડાશે. તેઓની ઉમેદ ખર ન આવી.

તેઓએ કેટલાક દિવસ દુઃખે સુખે ફીનીખનમાં ગાળ્યા. ત્યાં ટાપલીઓ લઇ ફેરી કરી પકડાવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કોઇએ તેઓને પકડી નહિ.

આ નિરાશામાં અમર આશા છુપાઇ રહેલી હતી. જો ઔરતોને સરકારે ફીનીખનમાંજ પકડી હત તો વખતે હડતાલ ન પડત. એટલું તો ચોક્કસ છે કે જો પાયા ઉપર હડતાલ જામી તે પાયા ઉપર તો નજ જામત. પણ કોમ ઉપર ઇશ્વરનો હાથ હતો. તે સદા સત્યનો ખેલી છે. ઔરતો ન પકડાઇ તેથી એમ ક્યું કે તેઓએ નાતાલની હદ આળંગવી. જો તેઓને ન પકડે તો તેઓએ મી. થંખી નાયડુની સાથે ન્યુકાસલ મથક કરવું. તેઓ નાતાલ તરફ રવાના થઇ. સરહદપર પોલીસે ન પકડી. ન્યુકાસલ ઘર ક્યું. ત્યાં મી. ડી. લેઝર્સે પોતાનું ઘર ઔરતોને સોંપ્યું. ને તેમની ઔરતે તથા સાળી મીસ થોમસે આ સત્યાગ્રહી ઔરતોની સારવાર કરવાનું માથે લીધું.

ઠરાવ એવો હતો કે ઔરતોએ ન્યુકાસલમાં ગીરમીટીયાની ઔરતોને તથા ગીરમીટીયાને મળવું. તેઓને તેઓની દશાનો જ્ઞિતાર આપવો ને ત્રણ પાઉંડના કર ખાખત હડતાલ પાડવા સમજાવવું. પછી જ્યારે હું ન્યુકાસલ પહોંચું ત્યારે હડતાલ પાડવી. પણ ઔરતોની હાજરી તો સુઠાં લાઠડાં ઉપર દિવાસળી રૂપ થઇ પડી. આ સેજ તળાઈ વિના નહિ સુનારી, ભાગ્યેજ મોં ખોલનારી ઔરતોએ ગીરમીટીયા પાસે જાહેરમાં લાપણુ કર્યો, તેઓ જગ્યા ને હું પહોંચું તે પહેલાં તો તેઓએ હડતાલ પાડવાનો આગ્રહ કર્યો. કામ ઘણું જાખમ ભરેલું હતું. મી.

નાચડુનો તાર મને મળ્યો. મી. કેલનએક ન્યુકાસલ ગયા ને હડતાલ શરૂ થઈ. હું ન્યુકાસલ પહોંચ્યો તે દરમિયાન બે કોલસાની ખાણોના હિંદીઓએ કામ બંધ કર્યું હતું.

મી. હોસ્કેનનાં પ્રમુખપણા નીચેની યુરોપીયન સહાયક કમીટીએ મને બોલાવ્યા. હું તેઓને મળ્યો. તેઓએ આપણી હિલચાલ પસંદ કરી ઉ-તેજન આપવાનો ઠરાવ કર્યો. એક દિવસ બ્રેહાન્સખર્ગમાં રહી હું ન્યુકાસલ પહોંચ્યો ને ત્યાં રહ્યો. મેં બેથું કે લોકોનો ઉત્સાહ અત્યંત હતો. ઓરતોની હાજરીની ખરદાસ સરકાર ન કરી શકી; ને છેવટે તેમને 'રખડુ'ના તહોમત નીચે જલ આપી. મી. લેઝર્સનું ઘર હવે સત્યાગ્રહની ધર્મશાળા બન્યું. ત્યાં તો સેંકડો ગીરમીટીયાને સાફ ખાણું પકાવવાનું કરવું પડ્યું તેથી મી. લેઝર્સ નાસીપાસ નહિ થએલા. ન્યુકાસલના હિંદીઓએ કમીટી નીમી. મી. સીદાત પ્રમુખ નીમાયા. કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. બીજા ખાણના હિંદીએ કામ બંધ કર્યું.

આમ ખાણના હિંદી મજૂરો કામ બંધ કરતા ચાલ્યા તેથી કોલસાની ખાણના ધણીઓના મંડળની નીટીંગ થઈ. મને ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યો. વાતચીત ખુબ થઈ પણ નીવડો ન આવ્યો. તેઓની માંગણી એવી હતી કે બે આપણે હડતાલ બંધ રાખીએ તો તેઓ સરકારને ત્રણ પાઉંડના કર ખાખત લખાણ કરે; આ કંઈ સત્યાગ્રહીથી કબુલ ન થાય. આપણને ધણીઓની સાથે વેર ન હતું. હડતાલનો હેતુ ધણીઓને દુઃખ દેવાનો ન હતો. માત્ર આપણે દુઃખ ઉઠાવવાનો હતો. એટલે કોલસાની ખાણના ધણીની સલાહ માન્ય ન થાય તેવી હતી. હું પાછો

ન્યુકાસલ આવ્યો. મજકુર મીટીંગના પરિણામે મેં જણાવ્યું તેમ હિસાહ વધ્યો. વધારે ખાણોમાં કામ બંધ થયું.

આજલગી મજુરો પોતપોતાની ખાણમાં રહેતા હતા. ન્યુકાસલની કારભાર મંડળીએ વિચાર્યું કે જ્યાં લગી ગીરમીટીયા પોતાના શેઠની જમીનમાં રહે ત્યાં લગી હડતાલની પુરી અસર પડે નહિ. તેઓ લલચાઇને અથવા ડરીને કામ શરૂ કરે એ ભય હતો. અને શેઠનું કામ ન કરવું છતાં તેના ઘરમાં વસવું અથવા તેનું નીમક ખાવું એ અનીતિ ગણાય. આમ ગીરમીટીયાઓનું ખાણો પર રહેવું દોષિત હતું. છેલ્લો દોષ તે સત્યાગ્રહના શુદ્ધ પ્રયાસને મલીન કરનાર જણાયો. ખીલ તરફથી હજારો હિંદીને ક્યાં રાખવા, તેઓને કેમ જમાડવા એ ભારે કામ હતું. મી. લેઝર્સનું મકાન હવે બહુ નાનું જણાયું. ખીચારી એ ઓરતો રાત દિવસ મહેનત કરતાં પણ પહોંચી શકે એમ ન લાગ્યું. તેમ છતાં પણ ગમે તે જેખમ છઠાવી ખર્ચ કરવું એ નિશ્ચય થયો. ગીરમીટીયાઓને પોતાની ખાણ છોડી ન્યુકાસલ આવવાના સમાચાર મોકલવામાં આવ્યા. આ ખબર મળતાંજ ખાણોમાંથી કુચ શરૂ થઇ. બેલગીની ખાણના હિંદીઓ પહેલાં આવી પહોંચ્યા. ન્યુકાસલમાં તો કેમ જાણે હમેશાં જત્રાણનો સંઘ આવતો ન હોય ! એવો દેખાવ થઇ રહ્યો. જીવાન, બુદ્ધાઓ ઓરતો કોઈ છડી ને કોઈ કાખમાં બચ્યાંબાળી-બધી પોતાના માથા પર ગાંસડી સાથે હતી. મરહોના માથા પર પેટીઓ જેવામાં આવતી હતી. કોઈ દિવસના આવી પહોંચતાં તો કોઈ રાતના. તેઓને ખાવાનું પુરૂં પાડવું પડતું. આ ગરીબ માણસના

સંતોષનું હું શું વર્ણન કરું ? જ મન્યું તેથી તેઓ સુખ માનતા. ભાગ્યેજ કોઈ રડતો જોવામાં આવતો. ખધાના ચહેરા ઉપર હાસ્ય ખીલી રહેલું હતું. મારે મન તો તેઓ તેત્રીસ કોટી દેવતાઓમાંના હતા. સ્ત્રીઓ દેવીરૂપ હતી. તેઓ ખધાને છાપરૂં કયાંથી અપાય ? સુવાને તૃણ સાથેરો હતો. છાપરૂં આકાશ હતું. તેઓનો રક્ષક ઇશ્વર હતો. કોઈએ ખીડીની માગણી કરી. મેં સમજાવ્યા કે તેઓ ગીરમીટીયા તરીકે નહોતા નીકળી પડ્યા, તેઓ હિંદના સેવક તરીકે નીકળ્યા હતા. તેઓ ધાર્મિક લોકતમાં જોડાયા હતા, ને આવે વખતે તેઓએ દારૂ, તમાકુ વગેરે વ્યસન છોડવાં જોઈએ. જોઓ ન છોડે તેમણે બહાર પૈસા-માંથી પોતાની હાજતો પુરી પાડવાની આશા ન રાખવી જોઈએ. આ સાધુ પુરૂષોએ ઉપરની સલાહ માન્ય રાખી ને ત્યાર પછી કોઈએ ખીડીને માટે પૈસા ખરચવાની મારી પાસે માંગણી કરી નહિ. આમ ખાણોમાંથી હાર ચાલુ થઈ તેમાં એક ઓરત જ ગર્ભવતી હતી તેને રસ્તામાં ચાલતાં ગર્ભપાત થયો. આવાં અનેક દુઃખો ઉઠાવતાં છતાં કોઈ થાક્યા નહિ, પાછા હઠ્યા નહિ.

ન્યુકાસલમાં હિંદીની વસ્તી બહુ વધી પડી. હિંદોની જગ્યાઓ ભરાઈ ગઈ. તેઓની પાસેથી જટલાં મકાનો મળી શક્યાં તેટલામાં સ્ત્રીઓ અને ઘરડાઓનો સમાસ થઈ શક્યો. આ જગ્યાએ કહેવું જોઈએ કે ન્યુકાસલના ગોરાની વસ્તીએ ઘણો વિનય વાપર્યો હતો. તેઓએ લાગણી પણ દર્શાવેલી. કોઈ પણ હિંદીને કનડગત નહિ કરેલી. એક લક્ષી ખાઈએ પોતાનું મકાન મરત વાપરવાને આપ્યું. ખીલ પણ ઝીણી મદદો ઘણા ગોરા

પાસેથી મળ્યા કરતી હતી.

પણ ન્યુકાસલમાં હજારો હિંદીને સદાયને સાર રાખી શકાય એવી સ્થિતિ નહતી. મેયર ગભરણિલા. ન્યુકાસલની વસતી સાધારણ રીતે ત્રણ હજારની ગણાય. તેવા ગામડામાં બીજા દશ હજાર માણસ સમાઈ નજ શકે. બીજા ખાણોના મજૂરો કામ બંધ કરવા લાગ્યા. એટલે હવે શું કરવું એ સવાલ ઉઠ્યો. હડતાલ પાડવામાં હેતુ એ હતો કે જેલ જવું. મજૂરોને પકડવા ધારે તો સરકાર પકડી શકતી હતી. પણ હજારોને સાર તેની પાસે જોલજ ન હતી. તેથી મજૂરો ઉપર હજુ હાથ ન નાખ્યો. ત્યારે હવે ટ્રાંસવાલની હદ ઓળંગી પકડાવું એજ સહેલો ઉપાય રહ્યો. જ્યાં તેમ કરતાં ન્યુકાસલમાં બીડ ઓછી થાય એમ પણ લાગ્યું. ને હડતાળીયાની વધારે ઠસોટી થાય. ન્યુકાસલમાં ખાણોના જમસો હડતાળીયાઓને લલચાવી રહ્યા હતા. એક પણ મજૂર પડ્યો નહિ તો પણ તે લાલચથી તેમને દુર રાખવા એ કારભાર મંડળની ફરજ હતી. આવાં કારણે ન્યુકાસલથી ચાલસ-ટાડન કુચ કરવી એ ઠીક જણાયું. પંથ લગભગ ૩૫ માઇલનો હતો. હજારો માણસોને સાર રેલ ભાડું નજ ખરચી શકાય. એટલે બધા મજબુત મરદ ને સ્ત્રીઓએ પગપાળા જવું એમ ઠરાવ થયો. જે ઓરતો ન ચાલી શકે તેને રેલમાં લઈ જવાનું હતું. રસ્તામાં પકડાપકડી થવાનો સંભવ હતો તેમજ આવો આ પહેલો અનુભવ હતો, તેથી પહેલી ટુકડી મારે લઈ જવી એ નિશ્ચય થયો. પહેલી ટુકડીમાં લગભગ ૫૦૦ હતા તેમાં લગભગ ૬૦ સ્ત્રીઓ પોતાના બચ્ચાં સહિત હતી. આ ટુકડીને

દેખાવ હું કદી ભુલી શકું તેમ નથી. ‘દારકાંનાથકી જી’ ‘રામ ચંદ્રકી જી’ ‘વંદે માતરમ્’ આવા પોકારો કરતી ટુકડી ચાલતી. બે દિવસ ચાલે તેટલા પકાવેલા દાલ ચાવણ બંધાવ્યા હતા. સહ પોતાના પોટલાં બાંધી ચાલી નીકળેલા. તેઓને નીચે પ્રમાણે શરતો સંજળાવવામાં આવી હતી.

૧ હું પકડાઈ જાઉં એવો સંજવ હતો. જો તેમ બને તો પણ ટુકડીએ કુચ જરી રાખવી. અને જ્યાં સુધી તેઓ પોતે ન પકડાય ત્યાં લગી તેઓએ ચાલ્યા કરવું. રસ્તામાં ખોરાક વિગે-રેના બંદોબસ્ત કરવા સર્વ પ્રયત્ન થશે, છતાં કદાચ કોઈ દિવસ ખાવાનું ન મળે તો પણ સંતોષ રાખવો.

૨ લડતમાં રહેતાં સુધી દારૂ વિગેરેનું વ્યસન છોડવું.

૪ મરણ પર્યંત પાછા ન હઠવું.

૪ રસ્તામાં રાત પડે ત્યાં ઘરની આશા ન રાખવી, પણ ઘાસમાં પડી રહેવું.

૫ રસ્તામાં આવતાં આડપાનને જરા પણ ઇજા ન કરવી. અને પારકી ચીજને ખીલકુંલ ન અડકવું.

૬ સરકારી પોલીસ પકડવા આવે તો પકડાઈ જવું.

૭ પોલીસની કે કોઈની સામે ન થવું પણ માર પડે તો તે સહન કરવો, ને સામે માર મારીને બચાવ ન કરવો.

૮ જલમાં જ દુઃખો પડે તે ઉઠાવવાં, ને જલને મહેલ સમજી તેમાં દિવસ ગુજરવા.

આ સંઘમાં બધા વર્ણ હતા. હિંદુ, મુસલમાન, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, વૈશ્ય અને શુદ્ર હતા. કલકત્તાના હતા ને તામીલ હતા.

કેટલાક પઠાણોને તેમજ ઉત્તર તરફના સીંધીને માર ખાધ લેતાં પણ અચાવ ન કરવાની શરત આકરી લાગી હતી. પણ તેઓએ તે શરત ખુશીની સાથે સ્વીકારી; એટલુંજ નહીં પણ તેઓની કસોટીનો વખત આવતાં તેઓએ અચાવ પણ નહિ કરેલો.

આવી સ્થિતિમાં પહેલી ટુકડીની કુચ શરૂ થઇ. પહેલીજ રાતે વગડામાં ઘાસ પર સુવાનો અનુભવ થયો. રસ્તામાં લગભગ ૧૫૦ માણસોને વારંટો મળ્યાં. તેઓ ખુશીથી પકડાયા. પકડવાને એકજ પોલીસ અમલદાર આવ્યો હતો. તેની સાથે ખીજી કંઈ મદદ ન હતી. પકડાયા તેમને કેમ લઈ જવા એ સવાલ થઇ બેઠ્યો. અમે ચાર્જટાઉનથી માત્ર ૬ માઇલ દુર હતા. એટલે મેં અમલદારને કહ્યું, કે પકડાએલા માણસો ભલે મારી સાથે કુચ કરે ને તેઓનો કપળે તે ચાર્જટાઉનમાં લે, અથવા તેના ઉપરીને પુછીને જમ તેને હુકમ મળે તે પ્રમાણે કરે. અમલદાર આ સુચના કબુલ રાખીને ચાલી ગયો. અમે ચાર્જટાઉન પહોંચ્યા. ચાર્જટાઉન ખડું નાનું ગામડું છે. તેમાં વસ્તી ભાગ્યે ૧,૦૦૦ માણસની હશે. તેમાં એકજ શરીઆત રસ્તો છે. હિંદી વસ્તી જુજ છે. એટલે અમારો સંઘ બેઠને ગોરાઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. ચાર્જટાઉનમાં આટલા હિંદી કોઈ વેળા દાખલ થયા ન હતા. પકડાએલાને ન્યુકાસલ લઈ જવાને સારૂ રેલ ગાડી તૈયાર ન હતી. તેમને પોલીસ કયાં રાખે? ચાર્જટાઉનના થાણામાં એટલા કેદીને રાખવાની જગો ન હતી. તેથી પોલીસે પકડાએલાઓને મને સોંપ્યા, ને તેઓના ખોરાકનું ખીલ ચુકવી આપવા કબુલ કર્યું. આ કાંઈ સત્યાગ્રહને થોડું માન ન કહે-

વાય. સાધારણ રીતે અમારી પાસેથી પકડેલા કેદીને અમને સોંપાયજ કેમ ? તેમાંના કોઈ ચાલ્યા જાય તો કંઈ જવાબદારી અમારી ન હતી. પણ સત્યાગ્રહીનું કામ તો પકડાવાનુંજ હોય, એમ બધા સમજતા થયા હતા તેથી વિશ્વાસ એસી ગએલો. આમ ચાર દિવસ સુધી પકડાએલા જુઓ અમારી સાથે રહેલા. જ્યારે તેઓને લઈ જવાને પોલીસ તૈયાર થયા ત્યારે તેઓ ખુશીથી તાએ થયા.

દુકડીઓની ભરતી થતી ચાલી. કોઈ રોજ ચારસો તો કોઈ રોજ તેથી પણ વધારે. ઘણાઓ પગે ચાલતા તથા બેરાંઓ મુખ્યત્વે કરીને ગાડીથી આવવા લાગ્યાં. ચાલ્સટાઉનના હિંદી વેપારીના મકાનોમાં જ્યાં જગ્યા હતી, ત્યાં સમાસ કર્યો. ત્યાંની કોરપોરેશને પણ મકાન આપ્યાં. ગોર.ઓ ખીલકુલ કનડશત નહોતા કરતા, એટલુંજ નહીં પણ મદદ કરતા હતા. ત્યાંના ડાક્ટર બ્રીસ્કોએ મફત સારવાર કરવાનું માથે લીધું ને અમે જ્યારે ચાલ્સટાઉનથી આગળ વધ્યા ત્યારે તેણે કીમતી દવાઓ અને કેટલાંક ઉપયોગી શસ્ત્રો મફત આપ્યાં. રસોઈ મસ્જીદના મકાનમાં થતી હતી. અને ચુલો ચોવીસે કલાક સળગાવવો પડતો હતો. રસોઈ કરવાવાળા હડતાલીઆમાંથીજ તૈયાર થયા હતા. છેલ્લા દહાડામાં ચારથી પાંચ હજાર માણસોને જમાડવાનું રહેતું. છતાં આ કામદારો કાયર નહિ થયેલા. સવારમાં મકાઈના આ-ટાની રાખ તેમાં શકર મેળવીને આપવામાં આવતી હતી તથા તેની સાથે રોટી. સાંજના ચાવલને દાળ તથા શાક આપવામાં આવતાં હતાં. બધા દક્ષિણ આફ્રિકામાં ધણે ભાગે ત્રણ વખત

ખાનારા હોય છે. ગીરમીટીઆ હમેશાં ત્રણ વખત ખાનારા હોય છે પણ તેઓએ લડતમાં બે વેળાથી સંતોષ માન્યો. તેઓ ઝીણો ઝીણો સ્વાદ કરનારા હોય છે. તે સ્વાદ પણ અહીં છોડ્યા.

આ જથાળે ઝમા થયેલા માણસેશું શું કરવું એ વિચાર કરવા જેવું થઈ પડ્યું. ચાલ્સ્ટાઉનમાં અગવડે સગવડે આટલા બધા માણસોને લાંબી મુદત સુધી રાખવામાં આવે તો રોગ ફાટી નીકળવાનો સંભવ રહ્યો. એટલા હજાર માણસ જે હમેશાં કામ કરનારા હોય છે, તે નવરા બેસી રહે એ પણ ઠીક ન ગણાય. આ સમયે એટલું કહી જવાની જરૂર છે કે આટલા ગરીબ માણસો એકઠા થયેલા છતાં ચાલ્સ્ટાઉનમાં તેઓમાંના એકે પણ ચોરી નહિ કરેલી. પોલીસની જરૂર કોઈ પણ વેળા નહિ પડેલી. તેમ પોલીસને કોઈ પણ વેળા વધારે કામ નહોતું કરવું પડ્યું. છતાં હવે ચાલ્સ્ટાઉનમાં નજ બેસી રહેવું એજ ઉત્તમ રસ્તો જણાયો. તેથી ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થવાનો ને છેવટે જો ન પકડાઈએ તો ટોલ્સ્ટોય ફાર્મ પહોંચવાનો ઠરાવ કર્યો. કુચ કરતાં પહેલાં સરકારને ખબર આપી કે પકડાવાને ખાતર અમે ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થવાના છીએ. અમારે ત્યાં રહેવું નથી, ત્રાંના હઠની ઇચ્છા નથી, પણ જ્યાં સુધી સરકાર નહિ પકડે ત્યાં સુધી અમે અમારી કુચ જરી રાખશું અને છેવટે ટોલ્સ્ટોય ફાર્મ પર મુકામ કરશું. સરકાર જો પા. ૩ નો કર કહાડી નાંખવાનું વચન આપે તો અમે પાછા જવા તૈયાર રહેશું. આ નોટીસની ઉપર સરકાર ધ્યાન આપે એવી તેના મનની સ્થિતિ નહતી. તેના જસુસો તેને ભમાવતા હતા. લોકો થાકશે એમ

સમજવતા હતા. સરકારે બધી ભાષાઓમાં નોટીસ છપાવીને હડતાલીઆઓને વહેંચી હતી.

છેવટે આર્લ્સટાઉનથી પણ આગળ વધવાનો વખત આવી લાગ્યો. તા. ૬ ઠી નવેમ્બરે ત્રણ હજારનો સંઘ પરોઢીયે રવાના થયો. આખી હરોળ એક માઇલ કરતાં વધારે લાંબી હતી. મી. ડેલનખેઠ તથા હું પાછળના ભાગમાં હતા. સંઘ સરહદ ઉપર પહોંચ્યો, ત્યાં પોલીસની ટુકડી હાજર હતી. અમે એ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અટલે પોલીસ સાથે વાતચિત થઈ. તેણે અમને પકડવાની તો ના પાડી, એટલે સરઘસ નિયમમાં અને શાન્તિથી ફોર્કસર્ટ વચ્ચેથી પસાર થયું. શહેર બહાર સ્ટાંડર્ટન રોડ ઉપર જઈ બધાએ પડાવ નાંખ્યો. સહુએ ખોરાક લીધો. સ્ત્રીઓ કુચમાં સામેલ ન થાય એવી જોઈવણ કરવામાં આવી હતી. છતાં જુસ્સાનું પુર અટકાવવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું અને ડેટલીક સ્ત્રીઓ સામેલ થઈ. તોપણ ડેટલીક સ્ત્રીઓ તથા છોકરાં હજુ આર્લ્સટાઉનમાં રહેલાં હતાં. તેમની ખરદાસ કરવાને મી. ડેલનખેઠને ફોર્કસર્ટની હદ ઓળંગ્યા પછી પાછા મોકલ્યા.

બીજા દિવસે પામફર્ડ આગળ પોલીસે મને પકડ્યો. મારા ઉપર તહોમત બીન-હકદાર માણસોને ટ્રાંસવાલમાં દાખલ કરવાનું હતું. બીજાઓને પકડવાને તેને હુકમ ન હતો. એટલે ફોર્કસર્ટ પહોંચ્યા પછી સરકારને મેં નીચે મુજબ તાર કથી: “સત્યાગ્રહની લડતના મુખ્ય પ્રચારકને સરકારે પકડેલ છે તેથી હું ખુશી થાઉં છું, પણ તેની સાથે કલ્યા વિના રહી શકતો નથી કે તે માટે જે તક સાધવામાં આવી તે દયાની નજરે જોતાં અત્યંત

કોડી છે. સરકાર કદાચ જાણતી હશે કે આ કુચમાં ૧૨૨ સ્ત્રીઓ અને ૫૦ બાળકો છે. તથા બધાં પોતાને ઠેકાણે પહોંચે ત્યાં સુધી જીંદગી ટકી રહે એટલા ખોરાક ઉપર નભે છે. અને ટાઢ તડકાની સામે રક્ષણ રહિત છે. આવી સ્થિતિમાં મને તેથી વિખુટો કરવો એ ન્યાયનું કારે ખંડન-કર્તા કહેવાય. જ્યારે ગઈ રાતે મને પકડવામાં આવ્યો ત્યારે મારી સાથેના માણસોને જણાવ્યા વિના હું તેઓને મુકી આવ્યો છું. તેઓ કદાચ કોપથી ગાંડાતુર બની જાય. એટલે હું માગું છું કે કાંતો તેઓની સાથે કુચ કરવાની રજા મને આપવામાં આવશે. અથવા તો સરકાર તેઓને રેલગાડીથી ટોલ્સ્ટોય ક્ષામ પહોંચાડશે અને ખોરાકી પણ પુરી પાડશે. જેના ઉપર તે માણસોને વિશ્વાસ છે તે વિનાના તેઓને કરી મુકવા અને તેની સાથે તેને માટે ખોરાકી વીગેરેનો કાંઈ ખંદોખસ્ત ન કરવો એ અયોગ્ય ગણાય. હું ઉમિદ રાખું છું કે ફરી વિચાર કર્યા પછી સરકાર પોતાનો ઠરાવ ફેરવશે. જે કુચ દરમીયાન અણધાર્યો બનાવ બનશે, અને ખાસ કરી ધાવણાં ખચ્યાંવાળી બાઇઓમાંથી કોઈનાં મરણ થશે તો જવાબદારી સરકારની છે. ”

સરઘસ આગળ ચાલ્યું. મને વોલ્કસ્ક્ટના ન્યાયાધીશ સન્મુખ ઉભો કરવામાં આવ્યો. મારે ખચાવ તો કાંઈ કરવાનો ન હતો પણ જે માણસો પામફૂઈથી આગળ ગયા હતા, તથા હજી જે ચાલ્સ્ટાઉનમાં પડેલા હતા, તેની કેટલીએક બંધવસ્થા સંભાળવાની હતી, એટલે મેં મુદત માગી. સરકારી વકીલે તેની સામે વાંધો લીધો. પણ ન્યાયાધીશે જણાવ્યું કે બેલ પ્રકા ખુનના

આરોપમાં નામજુર કરી શકાય. તેથી તેણે પા. ૫૦ ની જમીનગીરી માગી, એક અઠવાડિયાની મુદત આપી. જમીનગીરી તુરતજ વોલ્કસ્ટૅના એક વેપારીએ આપી દીધી. હું છુટો થઈ પરખારો કુચ કરનારાઓને મળ્યો. તેઓના ઉત્સાહ ખમણો વધ્યો. દરમિયાન પ્રિટોરીઆથી તાર આવી ગયો કે મારી સાથેના હિંદીઓને પકડવાનો સરકારનો ધરાદો નથી. આગેવાનોજ પકડવામાં આવશે. આનો અર્થ એમ નહોતો થતો કે બીજા ખધાને છુટ આપવામાં આવશે. પણ ખધાને પકડી આપણા કામને સહેલું કરવા અથવા તો હિંદમાં ખળભળાટ કરવા સરકાર ઇચ્છતી ન હતી.

પાશુળ બીજા એક મોટી ટુકડી લઈ મીં. કેલનબેંક આવતા હતા. અમારી બે હજાર ઉપરની ટુકડી સ્ટાંડર્ટન આગળ પહોંચી. ત્યાં પ્રરીને મને પકડવામાં આવ્યો. અને કેસની તાં ૨૨ મીની મુદત પડી. અમે તો આગળ ચાલ્યા. પણ હવે સરકારથી આ બધું જીરવાય તેમ ન હતું એટલે તેણે પ્રથમ મને આ બધાથી એકદમ વિખુટો પાડવાનું પગલું લીધું. આ સમયે મિં. પોલાકને હિંદુસ્તાનમાં ડેપ્યુટેશન લઈ મોકલવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. તે માટે ઉપડતા પહેલાં તે મને મળવા આવ્યા. પણ ‘આદર્યાં અધવચ રહે અને હર કરે સો હોય’ એમ બન્યું. મને સવિવારે ફરી ત્રીજી વખત ગ્રેલીંગસ્ટાડ આગળ પકડ્યો. આ વખતનું વોરંટ ડંડીથી નીકળેલું હતું. અને તહોમત ગીર-મીટીયાઓને કામ છોડાવ્યાનું હતું. અહીંથી મને ઘણીજ સુપકાથી ડંડી લઈ ગયા. ઉપર જણાવી ગયો છું કે મિં. પોલાક

અમારી સાથે કુચમાં હતા. તેણે આ કામ સંભાળી લીધું. ડાંડીમાં મંગળવારે કેસ ચાલ્યો. મારા બદલેના ત્રણે આરોપ મને વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યાં. તે મેં કબુલ રાખ્યા અને રજા મેળવી જણાવ્યું કે “ મારા પોતાના તરફ અને બધી પ્રજા તરફ ન્યાયની ખાતર મારે કહેવું જોઈએ કે જે તહોમત મારા ઉપર મૂકવામાં આવ્યાં છે તેની બધી જવાબદારી એક વકીલ તરીકે તથા નાતાલના જુના રહીશ તરીકે હું મારે માથે લઉં છું. હું માનું છું કે આ લોકોને કોલોનીની બહાર લઈ જવાથી લોકોના મન ઉપર જે છાપ પડી છે તેનો હેતુ ઉમદા હતો. ખાણોવાળા સામે કાંઈ તકરાર નથી. આ લડતથી તેમને ગંભીર નુકશાન થાય છે તે માટે હું દીલગીર છું. હું હિંદી મજૂરો રાખવાવાળાને પણ વિનંતિ કરું છું કે આ કર મારા દેશી ભાઈઓ પર ભારે બોજ રૂપ છે અને તેથી તે રદ થવા જોઈએ. મને લાગે છે કે એન. મિ. ગોખલે અને જનરલ સ્મટ્સ વચ્ચે જે સ્થિતિ ઉભી થઈ છે તે બેતાં અત્યંત ધ્યાન ખેંચાય તેવી લડત ઉઠાવવાની મારી ફરજ હતી. સ્ત્રીઓને અને ધાવણાં બચ્ચાંને સંકટ સહન કરવાં પડ્યાં છે તે હું સમજું છું. અને તે છતાં મને લાગે છે કે લોકોને સલાહ આપવાની મારી પ્રજા હતી. અને તે મેં બજાવી છે. અને જ્યાં સુધી તે કર રદ થયે નથી ત્યાં સુધી કામ નહીં કરવાની ને બીજા માગીને પેટ ભરવાની સલાહ મારા દેશી ભાઈઓને પ્રરી પ્રરી આપવામાં હું મારી ફરજ સમજીશ. મને ખાતરી છે કે દુઃખ ભોગવ્યા વિના તેઓની પરના જીલ્લમનો અંત આવવાનો નથી. ”

હું તો જલમાં ઠરી ઠામ બેઠો. પાછળથી વોલકસ્ટ્રેમાં મારા ઉપર કામ ચાલ્યું અને ડાંડીમાં થયેલી નવ માસ ઉપરાંત ત્યાં ખીજ ત્રણ માસની જલ થઇ.

આ અરસામાં મને ખબર થયા કે મિ. પોલોઠ પકડાયા છે. અને હિંદુસ્તાન જવાને બદલે જલમાં જઈને બેઠા છે. હું તો રાજીજ થયો કેમકે મારે મન પહેલાં ડેપ્યુટેશન કરતાં આ ડેપ્યુટેશન મોટું થયું. તે પછી તુરતજ મી. કેલનબેઠ પકડાયા અને તે પણ મી. પોલોઠની પેઠે ત્રણ માસની જલમાં જઈને બેઠા. આગેવાનોને પકડયા પછી લોકો નમી જશે એમ માનવીમાં સરકારે તો ભૂલજ કરી. બધા હડતાલીઆઓને ચારેક ખાસ ટ્રેનો ભરી ડાંડી તથા ન્યુકાસલમાં પાછા ખાણે ઉપર લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં તેઓના ઉપર ભારે જીલમ થયો. તેમને બહુ સહન કરવું પડ્યું. પણ સહન કરવાને તો બધા બહાર પડેલાજ હતા. સાંને આગેવાનો વગર પોતાનું બળ બતાવવાનું હતું, અને તે તેમણે બતાવી આપ્યું. કેવી રીતે બતાવ્યું તે જગત જાણે છે.

કવિ દયારામે ખંડ ગાયું છે કે—

મહા કબૂત પામ્યા વિના કૃષ્ણ કાઢોને મળ્યા,

ચારે યુગના જીઓ સાધુ શોધી;

વહાલ વૈષ્ણવ વિષે વીરલાને હોય બહુ;

પીડનારા જ ભક્તિ વિરોધી. મહાં

ધ્રુવજ પ્રલહાદજ ભીખી બળિ વિભિષણ,

વિદુર કુંતિ કુંવર સહિત દુષિયાં;

વસુમતિ દેવકી નંદજી યશોમતી,
સકલ મજ ભદ્ર દુષ્ટિ ભક્ત સુખિયાં. મહાં
નળ દમયંતી હરિશ્ચંદ તારાનયની,
રૂઠમાંગદ અંખરિષાદિ કષ્ટિ;

નરસિંહ મેહેતો ને જયદેવ મીરાંજની
પ્રથમ પીડા પછી સુખની વૃદ્ધિ. મહાં

વ્યાસ આધિ વ્યાધિ તુલસી માધવાદિક,
શિવ કપાલી વિદ્યા વિશ્વ નિંદે;

જગ જનની જનકી દુઃખ દુસ્તર સહ્યુ,
પાપ વણુ તાપ જેને જગત વંદે. મહાં

સંચિત ક્રિયામાણ પ્રારબ્ધ જેને નથી,
તેને ત્રય તાપ આતી નડે છે;

અઠલ ગતિ ઇશ હેતુ ન સમજ્યું પડે,
પ્રખલ ઇચ્છા સરવ તે પડે છે. મહાં

છે કથન માત્ર એ પાપ ને પુણ્ય એ,
નયન્યું નંદકુંવરનું જગત નાચે;

દયા પ્રિતમ રૂચિ વિના પત્ર હાલે નહિં,
પણ ન ભાગે ભમણ મત્ર ઠાચે. મહાં

(આ લખાણનો વિશેષ ભાગ મ. ગાંધીજી તરફથી લખાવાનો
હતો. પણ યુરોપી વિગ્રહને લીધે તેમને જરૂરી અવકાશ મળ્યો.
નથી.—અ. દા. આ.)

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

તરફથી મળી શકતી

નવલકથાઓ.

(માત્ર અદુષિત વાર્તાઓ જ મળશે.)

ઐતિહાસિક

સોનેરી શિર અથવા પાટલીપુત્રનો પ્રલયકાળ

ભાગ ૧ લો.

પ્રયોજક:—નરવરલાલ વીમાવાળા.

આખમાંથી આંસુ પડાવે એવું આકર્ષક, એ અશોકના સમયનું ચિત્ર પ્રાચીન ઇતિહાસના રસીઆને અત્યંત ઉપયોગી છે.

૫૦૪ આશરે અઢીસો. પાકું પૂકું સોનેરી નામ ક્રી. રૂ. ૨-૦-૦

એજ પુસ્તકનો બીજો ભાગ થોડા વખતમાં છપાઈ બહાર પડશે.

જામુસી (ડીટકટીવ.)

ભામિની કે ભૈરવી ? અથવા ભેદી ત્રિશુળનો ચમત્કાર.

પ્રયોજક:—ઈન્દિરલાલ વીમાવાળા.

એક રહસ્યમયી રમણીનાં અજબ જવાં કૌતુકની સંપૂર્ણ રસીલી કહાણી. એક વાર શરૂ કર્યા પછી અંત સુધી પહોંચેજ છૂટકો. પાકું પૂકું, સોનેરી નામ. ૫૦૪ આશરે ત્રણસો. ચાર મનોહર ચિત્રો. ક્રી. રૂ. ૨-૦-૦.

લોકમાન્યને નિવાળાં જલિ !

અયો. હા ગંગા !
હિંદને આજુબોલો સુરો
ભારતનો બાવધેસો બક્તરાજ
મહારાષ્ટ્રનો મનોહર મુરલીધર !
આહા !
એની મુરલીના એક સુર ગાજતો
અને મહારાષ્ટ્રને ખૂણે ખૂણેથી
પડ્યો ફરી વળતો

હિંદને હૈયે હૈયે
રણુકાર ગંગતો
ને અગમ્ય એક સંગીત
પ્રમરી રહેતું--જેની મુરલીએ
એવા
ઓ, ભારતના ગોરવમર બલનિયક
હિંદોવીના સ્વર્ગીય બક્તરાજ
સ્વીકાર, અમ રક્તને
આ અશ્રુપાણી અર્ધ્ય
ને સ્વીકાર
આ પ્રેમપ્રેરિત પદપાત.

